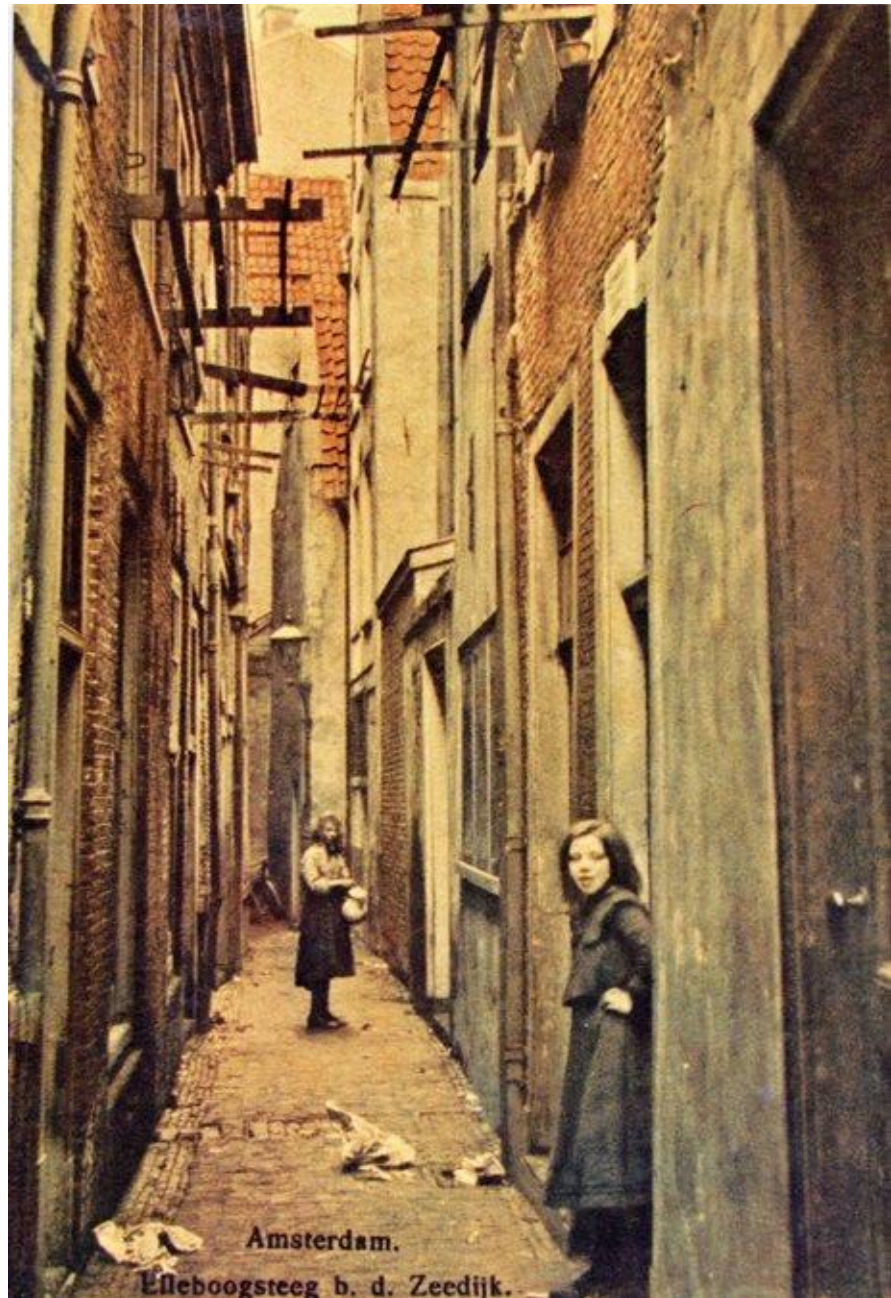

De stem van Amsterdamse arbeiders

De sociale kwestie in Amsterdam en de opkomst van de
arbeidersbeweging en het socialisme, 1850-1930

Bachelorscriptie Geschiedenis

Ingeborg Pots

11288302

Universiteit van Amsterdam

Eerste lezer: Dhr. Dr. Tim Verlaan

Juli 2021

Voorwoord

Wie tien jaar geleden toen ik mijzelf inschreef bij de JOVD tegen mij had gezegd dat ik tien jaar later zou afstuderen op een grotendeels sociaal georiënteerde bachelorscriptie had waarschijnlijk een spottende blik gekregen. Ik ben opgegroeid in een VVD nest, met veel VVD stemmende arbeiders om mij heen, onder het mom van “die PVDA is er alleen voor de allochtonen”. Ondanks waar ik vandaan kom is de afgelopen jaren bij mij het besef dat het liberalisme van de VVD voor mij niet de juiste weg is gegroeid. De afgelopen jaren kwam ikzelf steeds meer in aanraking met mensen die vanuit een sociaal perspectief naar de maatschappij keken. Zij leerden mij de vooroordelen over het socialisme die mij waren aangeleerd opzij te zetten, en verder te kijken dan het liberalisme. Hierdoor ben ik zelf ook met een socialere blik naar de wereld gaan kijken. Kijk ik dan met spijt terug naar mijn lidmaatschap van de JOVD en VVD? Nee zeker niet, een jeugdige beslissing die mij ook een hoop heeft geleerd. Ondanks dat ik mij tegenwoordig niet meer met deze partijen identificeer heb ik veel gehad aan de tijd dat ik in deze gelederen heb rondgelopen.

Tijdens mijn studie geschiedenis begon ik mij steeds meer te interesseren in de sociale problemen in Europa door de eeuwen heen. Mijn eerste studiejaar sloot ik af met een groot historiografisch onderzoek naar de armenzorg in de zestiende en zeventiende eeuw. Daarna begon ik mijzelf steeds meer te interesseren in de negentiende en vroege twintigste eeuw. De tijd van industriële vooruitgang, en de bijhorende sociale problemen. Maar ook de tijd van de grote stedengroei, een ander historisch fenomeen wat mij zeer aantrekt. De keerzijde van de Industriële Revolutie trekt mijn belangstelling al lange tijd. Hoe erg hadden de mensen het, wat voor initiatieven ontstonden er om hun problemen te bestrijden? En vooral, hoe veranderde de maatschappij hierdoor. Ik ben dan ook heel dankbaar dat ik de goedkeuring kreeg voor het onderwerp van mijn scriptie: Amsterdam en de sociale kwestie, en de betrokkenheid van de socialisten. De bronnen die ik tegenkwam gingen vaak over schrijnende situaties in de fabrieken en volksbuurten, maar het heeft mij een hoop geleerd.

Tot slot wil ik mijn begeleider Tim Verlaan bedanken. Voor het feit dat je mij behoorlijk zelfstandig liet werken, iets waar ikzelf altijd veel baat bij heb. Ook voor de boekentips, en aanvullende noten heel erg bedankt. Daarnaast wil ik mijn partner Rik bedanken. Niet omdat je mij in de archieven hebt geholpen, maar voor de mentale support. Maar ook omdat je af en toe mijn werk extra wilde checken op spel- en stijlfouten, en het dat je af en toe een wasje draaide zodat ik rustig door kon blijven werken. En als laatst wil ik mijn vriendin Javina bedanken voor de nodige afleiding in de afgelopen maanden. Af en toe van mijn scriptie weggetrokken worden was precies wat ik nodig had om vervolgens weer helder aan mijn scriptie te kunnen zitten. Ik kijk zelf terug op een mooi onderzoek, en ben zelf zeer tevreden over het eindresultaat.

Ingeborg Pots

Abstract

De sociale kwestie in Amsterdam had verschillende oorzaken, en vereiste daarom ook verschillende oplossingen om aangepakt te kunnen worden. Een belangrijk punt was dat er aandacht werd gevraagd voor de problemen die arbeiders in deze tijd kenden. Als men geen weet heeft van de problemen waarmee arbeiders, zal er ook niet aan oplossingen gewerkt worden. Daarom was het belangrijk dat mensen zich zouden uitspreken ten behoeve van de Amsterdamse arbeiders.

Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken hoe de sociale kwestie zich in Amsterdam heeft ontplooid, wat er door arbeiders, socialisten en politici aan werd gedaan om deze te bestrijden. Hiervoor is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: In hoeverre droeg het socialisme in Amsterdam bij aan de bestrijding van de Amsterdamse sociale kwestie, en welke invloed heeft dit op de stad Amsterdam gehad? De invloed van het socialisme vormt hierbij de belangrijkste factor waarnaar gekeken wordt.

Om een antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag zijn primaire bronnen in een historisch kader geschetst uit secundaire bronnen geplaatst. Uit deze bronnen is informatie gehaald over de slechte arbeids- en leefomstandigheden van arbeiders, en hoe er ten tijde van de sociale kwestie naar gekeken werd. Uit het onderzoek blijkt dat het socialisme invloed heeft gehad op het bestrijden van de sociale kwestie in Amsterdam, en dat de erfenis hiervan nog steeds in Amsterdam is terug te vinden.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Abstract	2
Grafieken en tabellen	4
Inleiding	5
Hoofdstuk 1: Een late en langzame start	7
De betrokkenen bij de sociale kwestie	8
Hoofdstuk 2: Een onhebbelijk bestaan	12
Goedkope arbeidskrachten	13
Werken voor je geld!	16
Arbeiders, laat u horen!	18
Een roerige stad	20
Laat de arbeider kiezen!	21
Hoofdstuk 3: Leven tussen vier donkere muren	24
Bouwgrond voor woningnood	24
Volksgezondheid	26
Woningbouw voor iedereen	29
Een nieuwe eeuw, een nieuwe sociale wind	32
Hoofdstuk 4: Huizen en zwembaden voor het volk	37
Wie bouwt? Wibaut!	37
Amsterdam kleurt rood	40
Conclusie	43
Bronnenlijst	45
Primaire bronnen	45
Secundaire Bronnen	46
Illustratieverantwoording	48

Grafieken en tabellen

Grafiek 1.1	Totale capaciteit van stoommachines in 1000pk	9
Grafiek 1.2	Inwoners Nederland	10
Grafiek 1.3	Inwoners Amsterdam	10
Tabel 2.1	De uitgaven van verschillende arbeidersgezinnen in Nederland tussen 1850 en 1870	13

Inleiding

Niemand zal het zichzelf toewensen om voor een slecht loon veertien uur lang in een gevaarlijke fabriek te werken. Al helemaal niet om daarna je vrije tijd in een muffe, donkere eenkamerwoning door te brengen. Wanneer iemand tegenwoordig over het Rokin, de Kalverstraat of het Damrak loopt zal helaas een aanzienlijk deel van de kleding en souvenirs in de etalages onder deze trieste omstandigheden gemaakt worden. Weliswaar niet in Nederland, maar uit ons zicht in landen als Bangladesh en China. Het is tijdens een wandeling door nu populaire wijken als de Jordaan en de Nieuwmarktbuurt dan ook moeilijk om je voor te stellen dat nog geen eeuw geleden een groot deel van hun bewoners zelf onder deze omstandigheden leefden en werkten. Toch leefden de mensen hier in vervuilde krotwoningen en dampige kelders, met het hele gezin in een klein kamertje. Rondkomend van een slecht salaris uit een gevaarlijke fabriek.

Tegenwoordig zetten ontzettend veel hulporganisaties, overheden, en bedrijven zich in om de huidige arbeids- en leefomstandigheden in landen als Bangladesh en China aan te pakken. Grote kledingmerken als H&M en Nike worden aangemoedigd om hun kleding niet meer te fabriceren in zogenaamde *sweatshops*. Daarnaast proberen organisaties als Oxfam Novib en Amnesty International consumenten bewuster te maken om niet meer voor deze kleding te kiezen. Maar hoe ging dit een eeuw geleden in Amsterdam? Wie sprak zich toen uit voor betere arbeids- en leefomstandigheden van de Amsterdamse arbeiders? Welke oplossingen werden er aangedragen en uitgevoerd voor het arbeidersvraagstuk? En welke invloed hadden de sociale kwestie en het opkomende socialisme op de stad Amsterdam?

De sociale kwestie in Amsterdam vormt het centrale thema van dit onderzoek. De hierboven gestelde vragen zijn enkele deelvragen die richting moeten geven in het vinden van een antwoord op de hoofdvraag: **In hoeverre droeg het socialisme in Amsterdam bij aan de bestrijding van de Amsterdamse sociale kwestie, en welke invloed heeft dit op de stad Amsterdam gehad?** Hierbij wordt gekeken naar de periode tussen 1850, het begin van de grote industrialisatie van Nederland, en 1930, de grote economische crisis die ontstond na de Beurskrach van Wall Street. De economische omstandigheden veranderden door deze wereldwijde crisis zo drastisch in Nederland dat er geheel andere problemen ontstonden voor de arbeidersbevolking.¹

De sociale kwestie is niet enkel een probleem wat zich in Amsterdam afspeelde. Ook in andere Nederlandse steden als Maastricht, Rotterdam en Tilburg deden zich dezelfde problemen voor. Ook andere geïndustrialiseerde landen binnen Europa kwamen grootschalige sociale problemen voor onder de arbeidersbevolking. Om het onderwerp meer focus te geven wordt in dit onderzoek ingezoomd op de sociale kwestie in Amsterdam. Door voornamelijk naar Amsterdam te kijken is goed

¹ James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, (zevende druk, Amsterdam 2018), 310.

te zien welke invloed de sociale kwestie heeft gehad op de ontwikkeling van de stad, maar blijft het onderwerp ook binnen de grenzen gesteld aan dit onderzoek. Dit onderzoek heeft niet tot doel om een oordeel te vellen over hoe toereikend of ontoereikend deze oplossingen waren, of dat er wellicht betere oplossingen geboden konden worden. Dit onderzoek heeft als doel om te bekijken hoe de sociale kwestie in Amsterdam werd bestreden, en hoe het oplossen van de sociale kwestie beïnvloed werd door het socialisme.

De vier hoofdstukken vertellen chronologisch het verhaal van Amsterdam en de sociale kwestie. Het eerste hoofdstuk begint bij de oorsprong, en introduceert de betrokken partijen. In het tweede hoofdstuk wordt gekeken naar de arbeidsomstandigheden en het opkomen van arbeidersbewegingen en het socialisme. Het derde hoofdstuk loopt in tijd parallel aan het tweede hoofdstuk. In dit hoofdstuk gaat het over de woningtoestand en de volksgezondheid, en wat men eraan wilde doen. Het vierde hoofdstuk kijkt voornamelijk naar de jaren 1900-1930, nadat de eerste sociale wetgeving in Nederland was ingevoerd. Hoe veranderde de stad Amsterdam, en hadden socialisten hier een aandeel in? Deze vier hoofdstukken vormen uiteindelijk de informatieve basis om het antwoord te formuleren op de hoofdvraag van dit onderzoek.

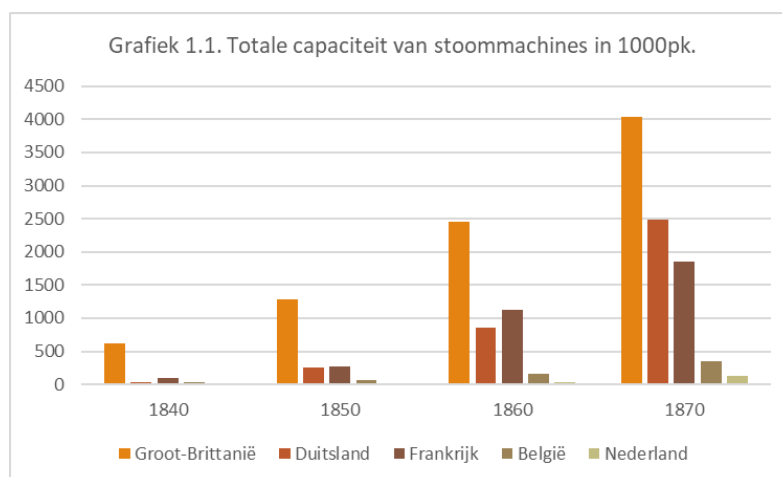
Om aan de informatie te komen voor dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van primaire én secundaire bronnen. De secundaire bronnen worden gebruikt om onder andere het historisch kader uit te lijnen, waarbinnen de primaire bronnen geplaatst worden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van werken over de Industriële Revolutie, de sociale kwestie, het ontstaan van het socialisme en architectuurhistorische werken over Nederlandse woningbouw in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Twee belangrijke primaire bronnen binnen dit onderzoek zijn het onderzoeksrapport van Louis Hermans, *Krotten en Sloppen*, over de woonomstandigheden van arbeiders in Amsterdam, en de parlementaire Arbeidersenquête uit 1886. Maar ook stukken uit periodieken als *Recht voor Allen* en *Het Volk* worden aangehaald om het geluid van de arbeiders en socialisten te laten zien.

Het raadplegen van primaire bronnen is door de coronacrisis wel enigszins beperkt. Het is door coronamaatregelen tot begin juni niet mogelijk geweest om fysiek een bezoek te brengen aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, of Museum Het Schip. Hierdoor moest er voornamelijk gewerkt worden met digitaal beschikbare bronnen. Gelukkig zijn kranten en opiniebladen uit deze tijd grotendeels via de digitale krantendatabank Delpher digitaal te raadplegen. Het Stadsarchief van Amsterdam heeft ook een grote digitale collectie met relevante stukken over dit thema. Desondanks is het een groot gemis geweest om niet de mogelijkheid te hebben door archieven en bibliotheken te struinen, en tastbaar materiaal in de hand te nemen. Vooral voor de eigen historische sensatie was het jammer om dit niet te kunnen doen.

Hoofdstuk 1: Een late en langzame start

Voor de verklaring hoe de Amsterdamse arbeidersklasse is ontstaan moeten we teruggaan naar de Industriële Revolutie in Nederland, en hoe deze op gang kwam. De Industrialisatie van het huidige Nederland kwam namelijk pas in het midden van de negentiende eeuw op gang. De verlate industrialisatie ten opzichte van andere West-Europese landen had verschillende oorzaken.² Er was wel geïnvesteerd in industrialisatie, maar de gebieden waarin geïnvesteerd was lagen voornamelijk in het latere België.³ Doordat het industrialisatiebeleid tot 1830 voornamelijk op de Zuidelijke Nederlanden was gericht, liepen de Noordelijke provincies achter. Hierdoor werd pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen met de industrialisatie in Nederland.⁴

Door de lege staatskas na de Belgische onafhankelijkheid kwam de Nederlandse industrialisatie niet direct op gang. Er was door Nederland veel geld uitgegeven aan het proberen de Belgische onafhankelijkheidsoorlog te stoppen, waardoor er weinig financiële ruimte overbleef voor overheidsinvesteringen in industrialisering. Vanaf de jaren '40 van de negentiende eeuw zorgde het liberale beleid onder leiding van Rudolph Thorbecke ervoor dat er een warmer klimaat ontstond in Nederland voor investeringen in de industrie, zowel overheid als particuliere investeringen.⁵ Investeringen in de infrastructuur, als een stoomtreinnetwerk en de aanleg van het Noordzeekanaal, stimuleerden particuliere investeerders om te investeren in nieuwe fabrieken.⁶ Toch bleef Nederland achteraan lopen in Noordwest-Europa met industrialiseren. Ten opzichte van de landen om ons heen had Nederland in 1850 slechts een fractie van de stoomkracht, en het spoornet besloeg slechts een schamele 17 kilometer.⁷

Bron: Prak, *Het Nederlandse woonhuis*, 9.

² R.T. Griffiths en J. De Jong, 'De maat genomen, De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117:3 (2002) 352-363, 357.

³ H.W. Lintsen, *geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI* (1995), 52.

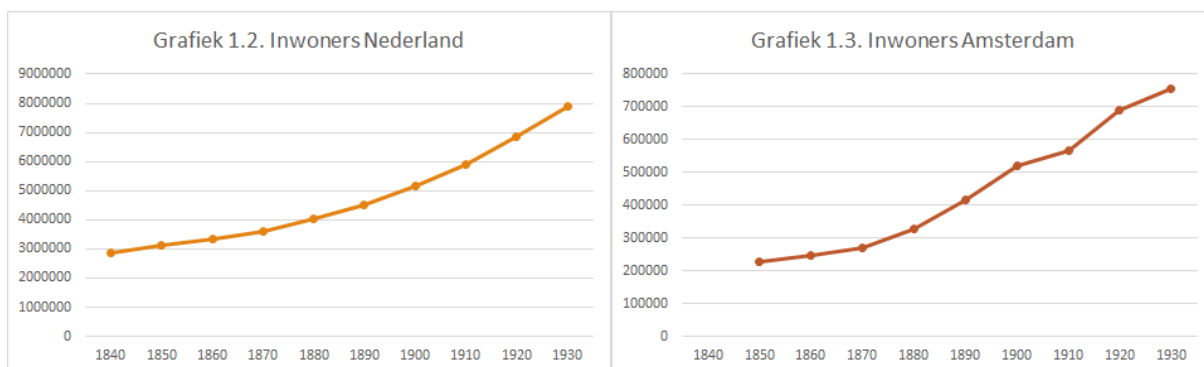
⁴ Griffiths, 'De maat genomen', 356.

⁵ Ibidem, 357.

⁶ Niels L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* (Delft 1991), 10.

⁷ Prak, *Het Nederlandse woonhuis*, 9.

Met de industrialisatie kwam ook de urbanisatiegolf van Nederlandse steden op gang. Doordat meer mensen naar de stad trokken om daar werk te vinden begonnen steden te groeien. Aan het begin van de negentiende eeuw telde Amsterdam ongeveer 221.000 inwoners, rond 1840 toen in Nederland de industrialisatie begon was het aantal inwoners zelfs licht gedaald naar 211.000 tegenover iets minder dan drie miljoen Nederlanders in totaal. Zestig jaar later rond de eeuwwisseling naar de twintigste eeuw woonden er ruim een half miljoen mensen in Amsterdam.⁸ Nederland telde toen als geheel ongeveer vijf miljoen inwoners, waarvan dus ruim 10% in de stad Amsterdam. Vooral vanaf de jaren '70 van de negentiende eeuw groeide de Amsterdamse bevolking hard. Volgens Piet de Rooy kwam deze grote groei onder andere voort uit de slechte jaren voor de landbouwindustrie in Nederland, waardoor meer mensen besloten om in steden werk te zoeken.⁹

Bron: Angus Maddison, *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP* (Groningen 2008) via: <http://www.ggdc.net/maddison/oriindex.htm>; Prak, *Het Nederlandse woonhuis*, 78.

Al deze nieuwe inwoners van Amsterdam moesten natuurlijk ergens wonen. Er werd in deze jaren wel bijgebouwd, maar dit was bij lange na niet voldoende.¹⁰ Dit zorgde voor een wildgroei bebouwing van slop- en krotwoningen tussen de bestaande bebouwing in Amsterdam. Daarnaast was de vraag naar arbeidsplaatsen groter dan het aanbod ervan, Dit speelde de fabriekseigenaren in de kaart, want ze konden zo het loon laag houden. Wilde je niet werken voor het lage loon? Er waren genoeg anderen die wel wilden voor dat loon.¹¹

De betrokkenen bij de sociale kwestie

Arbeiders

De Amsterdamse arbeiders waar het in dit onderzoek over gaat waren de mensen die in de fabrieken, havendokken, en andere vormen van productiewerk werkten. Maar het gaat ook om de andere bewoners van de arbeiderswijken die onder dezelfde leefomstandigheden leefden. Dus ook vrouwen, kinderen en ouderen, en mensen die andere beroepen hadden, maar in dezelfde armoede leefden. In

⁸ Louis M. Hermans, *Krotten en Sloppe: een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuursbond* (Amsterdam 1901), 44.

⁹ P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging: Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971), 8.

¹⁰ Prak, *Het Nederlandse woonhuis*, 12.

¹¹ Griffiths, *De maat genomen*, 358.

de negentiende eeuw werkten vrouwen en vaak ook kinderen uit arbeidersgezinnen in veel gevallen om zo de eindjes aan elkaar te kunnen knopen.

Van Ossendrecht beschreef in de jaren '30 van de twintigste eeuw in zijn artikelen over de sociale kwestie al dat de arbeidersstand in deze tijd verreweg de grootste bevolkingsgroep van Nederland was. Maar tegelijk was het de bevolkingsgroep die te maken had met de slechtste arbeids- en leefomstandigheden.¹² In 1889 behoorde 62% van de Amsterdamse bevolking tot de arbeidersklasse. De Amsterdamse arbeiders en hun werk- en leefomstandigheden staan in dit onderzoek centraal, en worden in de volgende hoofdstukken ook gedetailleerder uiteengezet. Behalve als lijdend voorwerp in dit onderzoek wordt er ook gekeken naar de rol van de arbeiders zelf in de sociale kwestie, wat zij zelf probeerden om hun eigen situatie te verbeteren.

Vakvereniging en charitatieve instellingen

Onder de instellingen die zich inzetten voor de rechten van arbeiders worden in dit onderzoek twee verschillende instellingen bedoeld. De eerste groep zijn arbeidersbewegingen, of vakverenigingen, die opgericht zijn vanuit de arbeiders zelf. Arbeiders met hetzelfde vak verenigden zich in deze organisaties en zorgden bijvoorbeeld onderling voor sociale zekerheden. Dit kan je doen denken aan de oude gilden uit de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd.¹³ Deze waren in 1808 onder het Franse bewind afgeschaft.¹⁴ De vakverenigingen vormen ook de basis voor de moderne vakbonden zoals wij ze tegenwoordig kennen. Sommige van de in deze tijd opgerichte vakverenigingen zijn later ook opgegaan in de moderne vakbonden.¹⁵

De tweede groep zijn instellingen die zijn opgetuigd met als doel om arbeiders te helpen, maar deze zijn niet per se opgericht vanuit een groep arbeiders zelf. Bij deze tweede groep instellingen kan worden gedacht aan liefdadigheidsinstellingen die zich inzetten om werkloze arbeiders te voorzien in eerste levensbehoeften, of wezen uit arbeidersgezinnen op te vangen. Veel van deze charitatieve instellingen waren vanuit kerkelijk verband opgezet. Dit had te maken met de Armenwet van 1854. Waarin de armenzorg wettelijk werd geregeld.¹⁶ De zorgtaak kwam voornamelijk te liggen bij de kerken, met aanvulling van de gemeenten zelf voor hen die niet bij een kerk hoorden. Toch zorgde lokale regelgeving van gemeenten er vaak voor dat veel mensen buiten de boot vielen voor de armensteun. Dit kwam bijvoorbeeld doordat de geboorteplaats bepaalde of iemand in aanmerking kwam. Hierdoor kwamen veel arbeiders die naar de grote steden waren getrokken om te werken niet in aanmerking.¹⁷

¹² Cajetanus van Ossendrecht, *De sociale kwestie: tienmaal tien artikelen* (tweede druk, Utrecht 1928), 212.

¹³ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam. 2001), 83.

¹⁴ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 237.

¹⁵ Ibidem, 289.

¹⁶ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen: achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010), 205-206

¹⁷ Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen*, 206.

Fabriekseigenaren

Hoewel het in dit onderzoek niet specifiek gaat over de besluiten en het handelen van fabriekseigenaren en besturen is het wel degelijk van belang om niet te ontkennen dat zij een rol spelen in de sociale kwestie. Zij waren namelijk de mensen die een laag salaris betaalden en de arbeidsvoorwaarden in hun fabriek. Er is een reden waarom fabrieksbazen met naam en toenaam in artikelen van bijvoorbeeld *Recht voor Allen* 'slavendrijvers' en 'uitzuigers' worden genoemd.¹⁸ Toch zal het aandeel van de fabrieksbazen en besturen in dit onderzoek geen centrale rol spelen. Dit omdat de hun invloed in de sociale kwestie een onderwerp is wat op zichzelf al groot genoeg is voor een eigen onderzoek. Door te diep op de bestuurders van fabrieken en scheepswerven in te gaan in dit onderzoek blijft er te weinig ruimte over voor de kern van dit onderzoek.

Socialisten

Met socialisten wordt in dit onderzoek specifiek bedoeld op actieve aanhangers van het socialistische gedachtegoed. Dit gaat van socialistische activisten als Domela Nieuwenhuis, journalisten als Louis Hermans en politici als Floor Wibaut. Nieuwenhuis is een van de meest bekende socialisten uit deze tijd, en wordt ook beschouwd als de grondlegger voor het socialisme in Nederland. Nieuwenhuis is ook een van de oprichters van het socialistische periodieke blad *Recht voor Allen*, welke in dit onderzoek vaak aangehaald wordt als primaire informatiebron over wat de socialisten schreven en dachten over de sociale kwestie in Amsterdam.¹⁹

Hermans schreef ook lange tijd voor het Socialistische blad *Recht voor Allen*. Naast dat hij voor dit blad schreef heeft hij ook het Socialistische satirische tijdschrift *De Roode Duivel* uitgebracht. Zowel Hermans, Nieuwenhuis, als Wibaut waren socialisten die probeerden om op een actieve manier de positie van arbeiders te verbeteren. Socialisten werden vaak in de negentiende eeuw als onruststokers gezien, maar vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw kregen zij echt voet aan de grond in Nederland. Hierdoor konden zij een belangrijke rol spelen in het bestrijden van de sociale kwestie.²⁰

Politici

In dit onderzoek spelen politici ook een rol. Onder andere door de besluitvorming rondom sociale wetgeving in Nederland. Neem bijvoorbeeld de liberale politicus Samuel van Houten die in 1874 zijn kinderwetje door de kamer kreeg waarmee kinderarbeid onder de 12 jaar verboden werd.²¹ Daarnaast is de parlementaire arbeidersenquête uit 1886 een belangrijke primaire bron. Ook al is deze enquête nooit volledig voltooid door vroegtijdige Kamerverkiezingen, zorgde de publicatie in 1887 van deze onvoltooide enquête ervoor dat de politiek niet meer kon doen alsof er niets aan de hand was.²² Zowel

¹⁸ P., 'Een Christelijke Uitzuiger en Slavendrijver', *Recht voor Allen*, 12 maart 1888.

¹⁹ Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: een romantisch revolutionair* (Amsterdam 2012), 79.

²⁰ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 12.

²¹ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 287.

²² Jaques Giele, 'Toelichtingen', in: *Een kwaad leven. De arbeidersenquête van 1887. Deel I* (Amsterdam (1981), XII

landelijk als lokaal kwamen politici met plannen om de problemen rondom het arbeidersvraagstuk aan te pakken.²³ Niet voor niets was de strijd om kies- en stemrecht voor socialisten een belangrijk middel om meer parlementaire invloed te krijgen om zo de sociale kwestie te bestrijden.²⁴

De sociale kwestie is een zeer ongelukkig gevolg van de Industriële Revolutie en de daarbij horende verstedelijking. Voor arbeiders zorgden veel verschillende factoren ervoor dat het leven voor hen niet verbeterde in de eerste decennia van de industrialisatie, en vaak zelfs verslechterde. De economische dip van Nederland in de jaren '70 van de negentiende eeuw is hiervoor een factor, maar ook het gebrek aan sociale wet- en regelgeving.²⁵ In de hierop volgende hoofdstukken wordt uiteengezet hoe de sociale kwestie zich specifiek ontvouwde voor de Amsterdamse arbeidersklasse, en wat hieraan gedaan werd door de verschillende groepen die hiervoor zijn begrepen. Met nadruk wordt hierbij gekeken naar socialisten, arbeiders zelf, en andere politici.

²³ Giele, 'Toelichtingen', XII.

²⁴ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 356.

²⁵ Griffiths, 'De maat genomen', 357.

Hoofdstuk 2: Een onhebbelijk bestaan

‘Het fabrieksleven vind ik het onhebbelijkste en ongelukkigste leven dat er is; maar dat is niet te veranderen, er moeten fabrieken zijn en dus fabrieksarbeiders.’

*(Pastoor H.L. Sloots, 1887)*²⁶

Tegenwoordig is in Nederland vastgelegd aan welke veiligheidsnormen een werkplaats moet voldoen, hoeveel rusttijden werknemers krijgen, en natuurlijk bestaat er het wettelijk minimumloon.²⁷ Dit is een groot verschil met de negentiende eeuw, er waren nog geen regeltjes die bepaalden dat een werknemer maximaal 25 kilogram mag tillen zonder hulpmiddelen, of dat de werkgever voor gehoorbescherming moet zorgen bij het bedienen van lawaaierige machines. Een weekend van twee hele dagen was al helemaal een luxe die voor de meeste werknemers. Ook waren er nog geen vakbonden die zich inzetten voor goede arbeidsvoorwaarden. Toch zou hier verandering in komen, en in de negentiende eeuw werd dan ook de basis gelegd voor veel sociale wetgeving die we vandaag de dag kennen.

Al in 1833 werd in Engeland de eerste wet aangenomen tegen de uitbuiting van fabrieksarbeiders. Met de *Factory Acts* moest er een einde komen aan kinderarbeid, en lange werkdagen voor jonge tieners.²⁸ In Nederland gold vanaf 1810 de Mijnewet die door het Franse Regime was ingevoerd, werken in de mijnen was vanaf toen verboden voor kinderen tot 10 jaar.²⁹ Toch zou het tot 1874 duren voor hetzelfde zou gelden voor kinderen in fabrieken en andere werkplaatsen. In 1874 werd namelijk het Kinderwetje van Van Houten ingevoerd.³⁰ Met de komst van het Kinderwetje werd op papier een einde gemaakt aan de kinderarbeid van kinderen onder de twaalf jaar, maar het bleef in de praktijk bestaan.³¹ Dit kwam bijvoorbeeld doordat veel andere arbeidersproblemen, zoals de hoogte van het arbeidersloon, niet verbeterd werden en ouders dus vaak genoodzaakt waren hun kinderen alsnog uit werken te sturen.³²

In 1878 werd de Wet tot regeling van het Lager Onderwijs aangepast met artikel 82. Hierdoor konden gemeenten zelf ook makkelijker verbodsbepalingen opleggen omtrent de kinderarbeid onder de twaalf, door bijvoorbeeld scholingsplicht instellen.³³ In 1886 werd een parlementaire enquêtecommissie ingesteld bestaande uit onder ander Hendrik Goeman Borgesius (liberaal) en Gustave Ruijs de Beerenbrouck (Rooms-katholieken). Deze commissie zou onderzoek doen naar de effecten van het Kinderwetje van Van Houten, en de algemene toestand in de fabrieken en levens van

²⁶ Giele, ‘Toelichtingen’, XI.

²⁷ Ibidem. XIX;

²⁸ Noble e.a., *Western Civilization: Beyond Boundaries* (zevende druk, Andover 2013), 665.

²⁹ I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)*, 100-101.

³⁰ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 287.

³¹ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 248-250.

³² Ibidem 250; ‘Enquête Betreffende Werken en Uitbreiding der wet van 19 september 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen’ *Staatsblad* 130 (1887), 303.

³³ H.A.M. Roelants, ‘Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878 (17 aug. 1878)’, *Staatsblad* 127, 14.

arbeiders.³⁴ Vanwege de ontbinding van de Tweede kamer kon de enquête niet worden voltooid, maar toch had de enquête een groot effect op de wetgeving, en in 1889 kwam de eerste arbeidswet tot stand.³⁵

Goedkope arbeidskrachten

Het was de combinatie van de slechte landbouwjaren, de groeiende industrialisatie en de hoge werkloosheid die in de jaren '70 van de negentiende eeuw veel mensen naar de steden trok om werk te zoeken.³⁶ Fabrieks-, haven-, en bouwwerk had verschillende aantrekkelijke aspecten, het was niet seizoens- en weersafhankelijk zoals landarbeid, en in veel gevallen was er geen uitgebreide scholing nodig om in de fabriek te kunnen werken.³⁷ De Rooy stelt dat het slechts voor enkele arbeiders haalbaar was om in deze tijd enige vorm van welstand te verkrijgen.³⁸ De lonen van de arbeiders voldeden in de meeste gevallen namelijk net om aan de minimale levensbehoeften te voldoen. Hierdoor hielden veel arbeiders te weinig, of helemaal niets, over om te sparen voor later.

Volgens van Ossendrecht lag een oorzaak van dit probleem in het feit dat een enkel arbeidersloon niet genoeg was om een geheel gezin te onderhouden.³⁹ Voor veel gezinnen was een oplossing voor dit probleem dat er meerdere mensen uit een gezin werkzaam waren, vaak kinderen die al oud genoeg waren om arbeid te verrichten, en soms ook de vrouw. Gemiddeld genomen lag het weekloon van een Amsterdams arbeidersgezin rond 1870 tussen de f 8,- en f 12,-. In tabel 2.1 zijn de gezinsuitgaven van arbeiders in verschillende Nederlandse steden opgenomen. Zoals hieruit af te lezen valt gaat het grootste deel van het inkomen al op aan huisvesting en voedsel. Hoe meer er verdiend werd, des te meer er uitgegeven werd aan andere zaken. Hieronder worden voornamelijk zaken als stookhout, turf, en geld voor de ziekenbus of het begrafenisfonds. Deze fondsen werden vaak uit eigen initiatief onder vakgenoten opgericht als vorm van sociale verzekering, omdat hier vanuit overheidswege geen maatregelen voor bestonden.⁴⁰

³⁴ De leden van de enquêtecommissie waren de heren H.C. Verniers van der Loeff (liberaal), J. van Alphen (ARP), B.M. Bahlmann (RK) G.J.Th. Beelaerts van Blokland, H. Goeman Borgesius, B.H. Heldt, G.L.M.H. Ruijs de Beerenbrouck, H.J. Smidt, en Ph.W. van der Sleyden. *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*, (1887).

³⁵ P. De Rooy, *Republiek van rivaliteiten, Nederland sinds 1813* (Haarlem, 2002), 120.

³⁶ De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 8-9.

³⁷ Lintsen, *geschiedenis van de techniek in Nederland*, 143.

³⁸ De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 10.

³⁹ Ossendrecht, *De sociale kwestie*, 187.

⁴⁰ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 161-162.

Tabel 2.1. De uitgaven van verschillende arbeidersgezinnen in Nederland tussen 1850 en 1870

Gezinnen	Uitgaven per week voor:		3		Kolom1	Totaal uitgaven
	Huishuur	Brood en beschuit	Aardapp.	Overige voedingsm	Andere zaken	
Arbeiders bij Paul van Vlissingen's machinefabriek en scheepswerf te Amsterdam (1854):						
1. M.A. met 4 kinderen	f1.77	f2.72	f2.-	f2.65	f4.92 ^a	f14.06
2. C.S. met 2 kinderen	f1.15	f2.17 ^a	f1.26	f2.29	f3.72 ^a	f10.60
3. J. de V met 5 kinderen	f0.90	f3.64	f1.32	f3.03	f0.63	f9.52
4. O. met 5 kinderen	f0.70	f2.70	f0.90	f2.47	f1.16	f7.93
5. F.S. met 4 kinderen	f1.-	f2.06 ^b	f1.31	f2.19	f1.32 ^a	f7.89
Landarb. prov. Utrecht 4 à 5 k. (1852)	f0.58	f1.44	f0.58	f1.67	f1.61	f5.88
Zwartwever Hilversum (5 k.) (1860)	f0.80	f1.56	f1.26	f1.62	f3.08	f8.32
Houtzagersknecht A'dam (3 k.) (1863)		f1.57 ^a	f1.40	f1.63	f1.39 ^a	f6.-
Timmermanskn. Utrecht (3 k.) (1870)	f1.50	f1.75	f1.40	2.-	2.-	f6.65
Fabrieksarbeider Tilburg (5 k. en inwon. moeder) (1870)	f0.85	f2.43	f1.20	f2.50	f1.-	f7.98
Verversknecht Arnhem, 3 k. (1870)	f1.-	f1.20	f0.85	f2.77	f1.52	f7.34
Houtzagersknecht Arnh. 4 k. (1870)	f1.-	f1.44	f1.-	f0.95	f1.01	f5.40

Bron: Brugmans, *De Arbeidende Klasse*, 160.

Bij een gezin met veel kinderen werd het bedrag dat naar overige uitgaven kon gaan ook weer kleiner, en ging er weer meer op aan voedsel.⁴¹ Ook wanneer zowel de man, vrouw en eventueel enkele kinderen in een gezin werkten bleef het inkomen zeer laag. Mannen kregen namelijk veel meer betaald dan vrouwen.⁴² Volgens Everhard Gotze, een Amsterdamse letterzetter, die in 1886 voor de parlementaire enquête ondervraagd werd, verdienden vrouwen en kinderen (tussen de leeftijd 12-18 jaar) slechts 4 à 5 cent per uur, terwijl de mannen 15-19 cent per uur verdienden.⁴³ De bijdrage van de vrouw en kinderen aan het gezinsinkomen was dan ook zeer beperkt, maar vaak wel noodzakelijk om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen. Dat vrouwen en kinderen slechter verdienden had te maken met het feit dat hun arbeid minder zwaar werd gevonden, en zij vaak minder lange dagen maakten.⁴⁴ Herman Regenboog gaf in de enquête ook aan dat voor veel ouders de paar centen die hun kinderen in het laatje konden brengen voor de invoering van Het Kinderwetje zeer gemist werden.⁴⁵ Toch gaven veel arbeiders wel aan dat zij hun kinderen tegelijkertijd de kans gunden op onderwijs, een ware tweestrijd voor de arbeider dus.⁴⁶

⁴¹ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 161.

⁴² Er waren niet veel gehuwde vrouwen die werkten wanneer hun man nog in staat was om arbeid te verrichten. Dit kwam doordat het huishouden op zichzelf al een dagtaak alleen was, en dit in deze tijd voornamelijk een taak was voor de vrouw. De meeste vrouwen die in de fabrieken en werkplaatsen werkten waren ongehuwd, weduwe of hun man was door (langdurige) ziekte niet in staat om zelf te werken; Brugmans, *De arbeidende klasse*, 92.

⁴³ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 272.

⁴⁴ Op veel arbeidsplaatsen werkten de jonge jongens minder lange dagen, veelal kwam dit door de aard van hun werkzaamheden die aan het einde van de werkdagen niet meer nodig waren. Er zijn uitzonderingen, zoals bij de bakkerij waar de heer Loohuys werkzaam was. Hier werkten de bakkersknechten dezelfde tijden als de volwassenen; Brugmans, *De Arbeidende klasse*, 94.

⁴⁵ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 305.

⁴⁶ Ibidem

In dezelfde parlementaire enquête gaf de Amsterdamse bakkersknecht Gerardus Loohuys aan 10 gulden per week, en een brood per dag, te verdienen. Hiervoor moest hij zeven dagen per week werken. Loohuys maakte dikwijls dagen van 16 of meer uren aaneengesloten werktijd.⁴⁷ Loohuys gaf in hetzelfde gesprek aan dat de bakkersknechten, jongens tussen de 12 en 18 jaar oud, slechts 5 gulden per week verdienden. Terwijl zij voor dit lagere loon dezelfde uren maakten als de volwassen bakkers. De 16 uur durende werkdagen die Gerardus Loohuys maakte waren wel een exces. De normale arbeidsduur voor Amsterdamse arbeiders lag met 10 tot 12 uur op een dag, zonder overtijd, ook hoger dan tegenwoordig. Veel arbeiders kregen tijdens hun werkdag een half uur tot een uur schafttijd, waarbij zij doorgaans hun eigen eten moesten verzorgen. Ook kwam in veel gevallen nog zondagsarbeid voor, in de meeste gevallen wel van kortere duur dan op de andere werkdagen.⁴⁸ Al met al kwam dit voor een arbeider dus neer op een werkweek van 60 tot 80 uur, en dat voor een schamele 10 gulden. Dit komt neer op ongeveer 14 cent per uur, wat tegenwoordig ongeveer 1.91 per uur zou zijn.⁴⁹ Als de lonen nooit omhoog zouden zijn gegaan zou een arbeider in 2021 gemiddeld ruim 8 euro per uur minder verdienen dan het huidige minimumloon.⁵⁰

Ook in verhouding met landen om ons heen verdiende de Amsterdamse arbeider slecht. In het tweede kwart van de negentiende eeuw hadden arbeiders in Engeland een salaris wat gemiddeld anderhalf keer zo hoog lag als dat van een Amsterdamse arbeider, ook Franse arbeiders verdienden doorgaans een hoger salaris.⁵¹ Daarnaast lagen in Nederland de voedselprijzen hoger dan in Engeland en Frankrijk, waardoor een Nederlandse arbeider ook minder voedingsmiddelen kon kopen dan voor hetzelfde salaris in Engeland of Frankrijk.⁵² Het aandeel van het salaris wat men uitgaf aan voedsel lag in de meeste arbeidershuishoudens dan ook rond twee derde van het inkomen, terwijl dat in onze buurlanden vaak slechts de helft was. Niet voor niets zegt de Amsterdamse arbeider Klaas Ris tegen de parlementaire enquêtecommissie dat hij niet zou weten van welk geld hij een keer iets leuks zou moeten betalen voor hem en zijn vrouw.⁵³ Dezelfde Klaas Ris zette zichzelf al vanaf de jaren '60 in voor de situatie van de arbeiders in Amsterdam.⁵⁴

⁴⁷ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 260.

⁴⁸ *Ibidem*, 315, 358.

⁴⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, 'consumentenprijzen; prijsindex 1900 = 100', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/71905ned> (geraadpleegd 21 april 2021).

⁵⁰ Rijksoverheid, 'Bedragen minimumloon 2021', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/minimumloon/bedragen-minimumloon/bedragen-minimumloon-2021> (geraadpleegd 21 april 2021).

⁵¹ Chris Vandenbroeke, 'Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen (14^e – 20^e eeuw)', *Handelingen* 36:1 (1982) 103-137, 126.

⁵² Vandenbroeke, 'Prijzen en lonen', 125.

⁵³ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 125.

⁵⁴ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 28.

Werken voor je geld!

Het werk waar de arbeiders zo ontzettend slecht voor betaald kregen, en lange uren voor maakten, was op zichzelf ook niet mals. Ondanks de industriële vooruitgang waardoor de productiecapaciteit van fabrieken verbeterde, was fabriekswerk nog steeds zeer arbeidsintensief werk. Zoals al eerder is benoemd waren er in deze tijd nog geen wetten die strikt bepaalden welke veiligheidsvoorschriften een arbeidsplaats aan moest voldoen. Pastoor Sloots gaf in de arbeiders enquête aan dat hij in zijn woning last had van de uitlaatgassen afkomstig uit de Amsterdamse ammoniakfabriek *Van der Elst & Matthes*, omdat hij er vlakbij woonde. Ook vertelde Sloots dat de dampen in de fabriek zo schadelijk zijn dat er in tien jaar zes doden in de fabriek te betreuren waren.⁵⁵ Arbeiders in de fabriek vielen regelmatig flauw door deze dampen, en de mensen noemden het zelf de *zeere-oogenfabriek*.

De fabriek *Van der Elst & Matthes* was niet de enige fabriek in Amsterdam waar regelmatig ongevallen plaatsvonden. De heer Regenboog vertelt dat in de papierdrukkerij aan de Warmoesstraat waar hij werkte als chef regelmatig ongelukken plaatsvonden bij het bedienen van de machines. Regenboog wijt dit zelf aan de onoplettendheid van de arbeiders zelf, maar uit de toon van de enquêteurs komt sterk naar voren dat zij hier anders over dachten.⁵⁶ Zij beargumenteerden namelijk dat er meer aan de veiligheid in de fabriek gedaan zou kunnen worden, zoals de jonge jongens de machines niet meer laten smeren wanneer deze in werking is, maar wanneer deze uit staan. Regenboog reageerde hierop dat de mogelijke aanpassingen die zij opperen niet doorgevoerd zouden kunnen worden omdat ze het productieproces zouden verstoren.⁵⁷ Hieruit blijkt maar weer wat voor fabriekschefs belangrijker was dan de veiligheid van hun arbeiders.

Een ander hekelpunt omtrent arbeidsongelukken is dat de arbeiders vaak zelf voor de veroorzaakte kosten moesten opdraaien. Niet alleen voor hun eigen ziekte- en gemiste arbeidskosten, maar ook voor vervanging van beschadigd materieel. In de fabriek van de heer Regenboog moest een jongen die zijn arm zwaar verwondde bij het smeren van een draaiende machine zelf de gevallen kan vergoeden.⁵⁸ Hubertus Zegers gaf ook aan dat in de drukkerij waar hij werkzaam was regelmatig ongelukken plaatsvonden. Er zou na een ongeluk door de patroons bepaald worden of het een ongeluk door eigen schuld was of niet, en dat in het laatste geval het loon doorbetaald zou worden, alleen heeft hij nooit meegemaakt dat het ongeluk door de patroons beoordeeld werd als zodoende.⁵⁹ Dit was dan ook een van de redenen waarom arbeiders uit eigen initiatief ziekenbussen opzetten waar zij wekelijks een bijdrage in stopten. Hier ontvingen zij dan een bijdrage uit wanneer zij door ziekte niet konden werken.⁶⁰

⁵⁵ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 288.

⁵⁶ *Ibidem*, 308-310.

⁵⁷ *Ibidem*, 309.

⁵⁸ *Ibidem*, 308.

⁵⁹ *Ibidem*, 84.

⁶⁰ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 161.

In fabrieken waar met veel hoge vuren werd gewerkt was vaak veel aan te merken op de omgevingstemperaturen, en ventilatie. Bronwer gaf tegenover de commissie aan dat hij wel eens in een omgeving heeft moeten werken waar het meer dan 100 graden warm was. De slechte ventilatie in de gieterij, en de vele vuren zorgden ervoor dat de temperaturen zo hoog konden oplopen.⁶¹ De sectiebrandmeester Johannes De Herder gaf ook aan dat hij dikwijls brandgevaarlijke situaties in de fabrieken tegenkwam. Ook zag hij bij uitgebrande fabrieksbranden vaak dezelfde plekken waar de brand was begonnen, of verergerde.⁶² De Herder gaf ook aan dat hij veel punten voor de verbetering van de brandveiligheid ziet. Zo hekelt hij het feit dat vluchtwegen vaak slecht bereikbaar zijn door de nauwe ruimtes waar de machines staan, en dat ze soms helemaal ontoegankelijk zijn voor arbeiders.⁶³

Frederik Blomberg verklaarde tegenover de commissie dat hij door zijn werk in de Hollandsche suikerraffinaderij blijvende gezondheidsproblemen heeft opgelopen. Door het stof heeft hij last met ademen, en regelmatig hoesten.⁶⁴ De gezondheidsproblemen die door het fabriekswerk werden veroorzaakt hadden ook invloed op de gemiddelde levensverwachting van de arbeider. Deze lag lager dan binnen andere bevolkingsgroepen.⁶⁵ Over heel Nederland bekeken hadden arbeiders een levensverwachting van 50 jaar, terwijl andere beroeps- en bevolkingsgroepen een levensverwachting hadden van rond de 60 jaar. In Amsterdam lag de gemiddelde levensverwachting van een arbeider ook rond de 50 jaar. Hiermee lag de levensverwachting hoger dan in de fabrieksstad Maastricht, hier werden arbeiders gemiddeld slechts 37 jaar oud.⁶⁶

De letterzetter Eisenberg bevestigt de lage levensverwachting van arbeiders. Velen in zijn vak werden niet ouder worden dan vijftig jaar.⁶⁷ Zij kregen vaak ademhalingsproblemen, gepaard met het ophoesten van bloed. Eisenberg zelf verwijt dit aan de vele looddelen die zij door de dag heen inademen op de lettergieterij.⁶⁸ Arbeiders zelf noemden het tegenover de enquêtecommissie dan ook 'slijtage van de arbeider', waardoor zij vaak vroeg moesten stoppen met werken. Hierdoor raakten zij hun inkomens kwijt, en verarmden zij nog verder.⁶⁹ Samuel van Houten sprak op het Internationaal Geneeskundig Congres van 1879 uit dat naar zijn mening arbeiders niet gebruikt maar verbruikt werden. Alsof zij een menswaardig leven niet waardig zouden zijn.⁷⁰ Een veefokker zou zich schamen wanneer zijn kudde er zo uitziet als de menselijke arbeiderskudde.⁷¹ Ook pleitte van Houten voor een betere beloning van de arbeider, opdat zij zo een beter en gezonder leven zouden kunnen leiden.

⁶¹ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 315.

⁶² *Ibidem*, 21.

⁶³ *Ibidem*, 22.

⁶⁴ *Ibidem*, 373.

⁶⁵ Frans van Poppel e.a., 'Hoelang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon', *Bevolkingstrends* 3:3 (2005) 13-25, 20.

⁶⁶ Giele, 'Toelichtingen', XIV-XV.

⁶⁷ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 315.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, 390.

⁷⁰ 'De Heer van Houten over onze toestanden', *Recht voor Allen* (25 oktober 1879).

⁷¹ *Ibidem*.

Toen de uitkomsten van de Arbeidersenquête openbaar werden gemaakt wekte het ongeloof en verontwaardiging op. De commissie zelf stelde als ergste misstanden het feit dat kinderen nog steeds in fabrieken werkten, en dat kwetsbare groepen als vrouwen een paar dagen na een bevalling alweer zwaar werk moesten verrichten.⁷² In 1889 werd er op grond van de bevindingen een arbeidswet ingesteld waarin het verboden werd voor vrouwen en kinderen jonger dan 12 jaar om tussen zeven uur 's avonds en vijf uur 's ochtends te werken. Daarnaast mochten vrouwen niet meer in de eerste vier weken na de bevalling werken, en werd kinder- en vrouwenarbeid op zondagen verboden.⁷³ Toch bleven veel zaken onveranderd. Er werd niets gedaan aan de gevaren voor arbeidsongevallen, De lange werkdagen, en ook de controle op naleving van de wet verliep slecht. Daarnaast werd er niets gedaan om ervoor te zorgen dat de armoede onder de arbeiders zou verdwijnen, door bijvoorbeeld lonen op te hogen.

Arbeiders, laat u horen!

Van Houten was lang niet de enige die zich uitsprak over het lage loon en de slechte behandeling van de arbeiders. De Amsterdamse pastoor Sloots geeft tegenover de enquêtecommissie aan dat hij vindt dat de arbeiders te grote offers moeten maken voor wat zij ervoor terug krijgen.⁷⁴ Ook de arbeiders spraken zich uit over hun te lage lonen. Zo plaatsten stakende arbeiders uit de kledingfabriek van de heer H.N. Hart in 1865 een advertentie in het Algemeen Handelsblad waarin zij lieten weten om een hoger loon te hebben gevraagd. Hen werd een loonsverhoging niet alleen geweigerd, maar ook werd hun loon verminderd, en dat zij daarom in staking gingen.⁷⁵ Echter werd stakingsactie van de Amsterdamse kleermakers door arbeiders uit andere vakgebieden niet met groot gejuich ontvangen. Dit omdat velen vonden dat de kleermakers niet mochten zeuren omdat zij meer verdienden dan veel andere arbeiders.⁷⁶

Het plaatsen van zulke advertenties in landelijke dagbladen kostten de arbeiders ontzettend veel geld. Meestal was de prijs voor het laten plaatsen van een dergelijke advertentie al meerdere weeklonen, maar het was voor arbeiders een belangrijke manier om van zich te laten horen.⁷⁷ Niet alleen vanwege het gebrek aan eigen bladen, de abonnementsprijzen waren voor veel arbeiders te hoog, waar zij in konden publiceren, maar ook omdat zij via deze weg een breed publiek konden bereiken. Er bestonden al enkele satirische bladen met een socialistische grondslag, maar een serieuze landelijke uitgave waarin de socialisten hun ideeën en mening kwijt konden ontbrak nog.⁷⁸ Vanuit dit

⁷² De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 119.

⁷³ Ibidem, 120-121.

⁷⁴ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 289.

⁷⁵ 'Aan de geachte begunstigers der firma H.N. Hart', *Algemeen Handelsblad* (30 mei 1865).

⁷⁶ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 62.

⁷⁷ Ibidem, 367.

⁷⁸ Stutje, *Domela Nieuwenhuis*, 79.

gemis ontstond bij Domela Nieuwenhuis het idee voor het blad *Recht voor Allen*.⁷⁹ In 1879 richtte hij het blad op. In de eerste jaren zou het blad steeds meer een blad worden waarin arbeiders hun grieven kwijt konden.⁸⁰ Toen Nieuwenhuis in 1881 de Sociale Democratische Bond (SDB) oprichtte werd *Recht voor Allen* onderdeel van de SDB.

Over het merendeel van de Amsterdamse arbeiders zelf kan pas vanaf de jaren '70 van de negentiende eeuw worden gezegd dat zij zelf wakker werden, en zich er bewust van werden dat zij iets aan hun penibele situatie konden doen.⁸¹ Dit kwam mede doordat in 1869 er door het overwegend liberale parlement een wet werd aangenomen waardoor het weer toegestaan was voor arbeiders om eigen organisaties op te zetten.⁸² Vanaf toen begonnen arbeiders zich in vakverenigingen te organiseren waarmee zijzelf druk op hun werkgevers probeerden uit te oefenen om bijvoorbeeld de lonen omhoog te krijgen.⁸³ Dezelfde Klaas Ris die voor de parlementaire enquêtecommissie sprak was ook zeer betrokken bij de Nederlandse afdeling van de Internationale Arbeiders-Associatie: het Nederlandsch Werklieden-Verbond, ook bekend als de (Eerste) Internationale. Ris nam binnen de Internationale deel aan de commissie die zich bezighield met het verenigen van vakgenoten in vakverenigingen.⁸⁴ Het internationale karakter van de Internationale zou de Nederlandse afdeling al snel de das om doen, waardoor veel van de vakverenigingen zich verbonden aan een nieuwe beweging in Nederland; het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) uit 1871.⁸⁵

Het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond was opgericht als neutrale vakcentrale waar verschillende vakverenigingen zich bij aan konden sluiten. Toen de Franse afdeling van de Internationale betrokken was bij de zeer bloedige Commune-opstand in Parijs waarbij duizenden doden vielen, waaronder de aartsbisschop van Parijs die als gijzelaar werd neergeschoten door de communards, wekte dit zulke afschuw op dat velen niet meer betrokken wilden zijn bij de Internationale. Veel vakverenigingen sloten zich daarom aan bij de ANWV.⁸⁶ Langzaam ging de Eerste Nationale in Nederland ter ziele, en later sloten zelfs partijprominenten als Ris hun vakverenigingen aan bij de ANWV.⁸⁷ Veel vakverenigingen die zich aansloten bij de ANWV waren overigens wel ontstaan dankzij de propaganda die de Internationale over het verenigen van vaklieden verspreidde, ze sloten zich alleen niet aan bij de Internationale.⁸⁸ De Internationale afdeling in Nederland had namelijk door de Commune-opstand in Parijs al een imago gekregen, maar ook de eigen leden waren voor veel

⁷⁹ Stutje, *Domela Nieuwenhuis*, 79-80.

⁸⁰ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 180.

⁸¹ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 264.

⁸² Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 284.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 109, 129.

⁸⁵ De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 11.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 133.

⁸⁸ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 271.

arbeiders te revolutionair van aard. De Nederlandse arbeider had geen trek in utopische socialistische toekomstplannen, ze wilden hun huidige situatie verbeteren, het liefst gisteren nog.⁸⁹

Klaas Ris en ook Albert Hofman zijn voorbeelden van socialistische arbeiders die voor de jaren '70 al langere tijd om de arbeidsomstandigheden en de positie van arbeiders probeerden te verbeteren. Ris was onder andere een belangrijke bron van informatie voor Multatuli zijn *Idee* uit 1964, waarin Multatuli het huishoudboekje van Ris gebruikte om te verhelderen van hoe weinig een arbeider rond moest komen.⁹⁰ Ris had zijn eerdere baan bij de brandweer zelfs verloren doordat hij zich zo actief inzette voor de rechten van hemzelf en zijn collega's.⁹¹ Na een langlopend conflict met zijn meerderen over de oneerlijke verdeling van het salaris werd hij de laan uit gestuurd.⁹² Ook Hofman heeft een langlopend conflict met zijn meerderen gehad. Zijn conflict met de hoofdofficieren van de Amsterdamse schutterij waar hij deel van uitmaakte als sergeant werd zelfs uitgevochten tot aan de werkkamer van de koning.⁹³

Een roerige stad

De casussen van Hofman en Ris waarin zij hun baan kwijtraakten omdat zij zich actief uitspraken voor de verbetering van de arbeidsvoorwaarden als lonen zijn niet uniek. In deze tijd gebeurde het vaak dat fabrieksbazen en andere werkgevers 'lastig' personeel de deur wezen.⁹⁴ De dreiging om je baan kwijt te raken, en het feit dat het voor 1869 moeilijk was om vaklieden te verenigen in vakverenigingen, zorgde ervoor dat er tussen 1850 en 1870 weinig veranderde voor de arbeiders. Ris werd in 1876 nogmaals voor eenzelfde keuze gezet. Hij zou moeten kiezen tussen zich niet meer in te zetten voor de volksbeweging, of zijn betrekking als zaagmolenaarsknecht bij de firma H.E. van Gelder en Zonen vaarwel te zeggen. Ris koos er uiteraard voor om zich aan de volkszaak te wijden, en kreeg nog wel een eervol ontslag bij de zaagmolen.⁹⁵ Dat Ris voor deze keuze werd gezet had onder andere te maken met zijn betrokkenheid bij het Kermisoproer in 1876.

In 1871 werd er door de Amsterdamse gemeenteraad besloten dat vanaf 1876 de Amsterdamse kermis werd afgeschaft, omdat volgens stadsbestuurders en kerkgenootschappen de kermis de laatste jaren was uitgegroeid tot een feest vol met onzedelijkheden.⁹⁶ Volgens Ris, en andere socialisten als Hofman, zou de kermis nooit zijn afgeschaft als meer Amsterdammers stemrecht hadden gehad in deze tijd. De onvrede over het afschaffen van de kermis leidde tot het Kermisoproer wat op maandag 11 september 1876 begon, de dag dat normaal gesproken de kermis zou zijn

⁸⁹ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 271-272; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 350-351.

⁹⁰ Stutje, *Domela Nieuwenhuis*, 63-64.

⁹¹ Brugmans, *De arbeidende klasse*, 22.

⁹² Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 74-75.

⁹³ Ibidem, 71-72.

⁹⁴ Ibidem, 73.

⁹⁵ 'Mededeelingen van verschillenden aard', *Opregte Haarlemsche Courant*, 22 november 1876.

⁹⁶ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 151.

begonnen. Een groot deel van de onvrede was gericht tegen Burgemeester Den Tex, en op de dinsdagavond tijdens het oproer trok een grote groep demonstranten dan ook richting de ambtswoning van Den Tex.⁹⁷ Onderweg naar de ambtswoning werd de mensenmassa opgewacht door een militaire patrouille die de opstand hardhandig probeerde neer te slaan. Uiteindelijk duurde het vijf dagen voordat de rust weder zou keren in de stad. Bij het ingrijpen van de militairen viel één dode door een bajonetsteek, en meerdere zwaargewonden door het militaire geweld.⁹⁸ De gewelddadige wijze waarop het kermisoproer neergeslagen werd door de tussenkomst van het leger riep ook veel woede op bij het Amsterdamse arbeidersvolk. En later zou ook worden toegegeven door de minister van Binnenlandse zaken dat het geweld buitensporig was.⁹⁹

*Kermis moet er wezen, Kermis moet er zijn. Anders mag de Burgemeester vreezen,
en Thorbecke van het plein!*¹⁰⁰

Amsterdam zou in de loop der jaren wel vaker met volksoproeren te maken krijgen. Het befaamde Palingoproer kwam voort uit eenzelfde soort onvrede. In de zomer van 1886 greep de politie in bij het palingtrekken, een volksspel wat reeds verboden was. Ook ditmaal werd de hulp van het leger ingeschakeld, en na twee roerige dagen had dit oproer 26 doden te betreuren.¹⁰¹ Het volk vond dat de stadselite hun geen plezier gunde, terwijl zijzelf altijd plezier konden hebben.¹⁰² Natuurlijk was het verbieden van bepaalde vormen van volksvermaak als palingtrekken en de kermis niet de hoofdoorzaak van de opstanden onder de Amsterdamse bevolking. De onvrede lag vele malen dieper, dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de leuzen die de opstandelingen scandeerden tijdens het kermisoproer niet alleen tegen het stadsbestuur waren gericht. De liberaal Thorbecke moest het ook flink ontgelden. Zo werd zijn standbeeld wat op de oude Kaasmarkt (sinds de oprichting van het standbeeld Thorbeckeplein) van zijn sokkel getrokken.¹⁰³

Laat de arbeider kiezen!

Door veel socialisten werd het beperkte kies- stemrecht zoals vastgelegd in de Grondwet van Thorbecke uit 1848 als een hekelpunt gezien. Zij beargumenteerden dat de arbeiders en armen een veel beter leven zouden hebben als zij beter vertegenwoordigd zouden worden in de bestuurlijke lagen van Nederland.¹⁰⁴ Tijdens arbeidersbijeenkomsten over de nasleep van het kermisoproer haalde Ris aan dat volgens hem de Amsterdamse kermis nooit zou zijn afgeschaft als zij zichzelf hadden kunnen vertegenwoordigen in de gemeenteraad, en dat de vele gewonden dan niet te betreuren waren

⁹⁷ Ronald van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920*. (Hilversum, 2003), 153; Bos, *Volksvrienden*, 151-150.

⁹⁸ Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!*, 154.

⁹⁹ Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!*, 158.

¹⁰⁰ 'Binnenland', *Twentsche Courant* 16 september 1876.

¹⁰¹ Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt*, 171-172.

¹⁰² Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 157.

¹⁰³ Ibidem 151.

¹⁰⁴ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 156.

geweest.¹⁰⁵ De liberalen vonden dat het kies- en stemrecht verbonden moest zijn aan een zekere mate van financiële zelfstandigheid. Deze mate van zelfstandigheid werd bepaald aan de hand van een bedrag wat men minimaal per jaar aan belasting betaalde, voor ingezetenen van de gemeente Amsterdam was dit 112 gulden per jaar. Het merendeel van de arbeidersbevolking kwam niet in de buurt hiervan, en was daardoor uitgesloten van het kies- en stemrecht, en konden zij dus geen stemmen uitbrengen op volksvertegenwoordigers die hun belangen zouden behartigen.¹⁰⁶

Spotprent uit de Haagsche courant over het gebrek aan kiesrecht bij de gewone man.

Algemeen kies- en stemrecht was daarom een belangrijk speerpunt voor socialisten om het tij te doen keren. Zij waren zich er bewust van dat om verandering in de hun situatie te brengen het volk zelf de juiste mensen op de juiste plekken moest kunnen zetten.¹⁰⁷ In 1887 werd er een grondwetswijziging doorgevoerd. De censusgrens ging omlaag, en het aantal kiesgerechtigde mannen verdubbelde hierdoor van zes procent van de mannelijke Nederlandse bevolking, naar twaalf procent.¹⁰⁸ Nog steeds niet bijzonder veel winst voor de arbeiders als je erbij haalt dat Van Ossendrecht schatte dat in 1889 ongeveer 62% van de Nederlandse bevolking tot de arbeidersklasse behoorde.¹⁰⁹ Socialisten, en andere partijen die zich inzetten voor algemeen kies- en stemrecht, waren niet tevreden met de aanpassingen van de kieswet uit 1887. De Bond voor Algemeen Kies- & Stemrecht verspreide in 1887 in navolging van de wetswijziging een manifest waarin zij werklieden opriepen met hen samen te

¹⁰⁵ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 156.

¹⁰⁶ L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid: Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92(1979) 391-412, 408.

¹⁰⁷ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 342.

¹⁰⁸ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 284.

¹⁰⁹ Van Ossendrecht, *De sociale kwestie*, 212.

blijven strijden voor algemeen kies- en stemrecht. De schrijver van het manifest schreef: “Werklieden, zoolang gij het Kiesrecht mist, zullen anderen beslissen over uw lot, over uw beurs, over uw leven”.¹¹⁰

Ook de in 1881 door Domela Nieuwenhuis opgerichte SDB zette de eerste jaren vol in op het verkrijgen van algemeen kies- en stemrecht.¹¹¹ In het blad *Recht voor Allen*, waar de SDB eigenaar van was, werden vaak betogen geplaatst over waarom de arbeiders zich zouden moeten inzetten voor het algemeen kies- en stemrecht. Zo werd in de editie van 22 oktober 1889 gepleit dat zij die al wel kiesrecht hadden de kandidaten voor de Tweede Kamer moesten steunen die voor uitbreiding van het kies- en stemrecht waren.¹¹² Maar ook minder serieuze stukken over het algemeen kiesrecht verschenen in *Recht voor Allen*. In maart 1891 verscheen het ingezonden stuk “Verzuchting van Jan Bourgeois” waarin werd gedaan alsof het geschreven was door iemand uit de rijke burgerklasse die van mening zou zijn dat het arbeidersvolk alleen geschikt was om te werken, en ongeschikt om over zichzelf te beslissen.¹¹³ In de decennia tot het begin van de Eerste Wereldoorlog zou door grondwetswijzigingen en de toenemende welvaart, hierdoor kwamen er meer mannen boven de censusgrens, het aantal kiesgerechtigde mannen toenemen tot ruim twee derde van de mannelijke bevolking.¹¹⁴ Vanaf 1917 waren alle mannen ouder dan 23 stemgerechtigd, twee jaar later werd bij wet geregeld dat ook vrouwen actief stemrecht kregen.¹¹⁵

Doordat steeds meer arbeiders hun stem konden uitbrengen groeide het socialistische geluid in de Tweede Kamer. Dit is dan ook terug te zien in de sociale wetten die aan het begin van de twintigste eeuw werden ingevoerd. Het was niet zozeer dat de socialisten zelf al groot genoeg waren om de besluiten door te voeren, maar hun geluid werd zodanig gehoord dat ook andere partijen en hun politici inzagen dat er iets moest gebeuren.¹¹⁶ De bemoeienis van de overheid zou toenemen rondom de eeuwwisseling met als gevolg wetgeving die grenzen stelde aan het uitbuiten van arbeiders. Zo werd onder andere de Ongevallenwet ingevoerd die ervoor moest zorgen dat arbeiders een deel van het loon doorbetaald kregen bij een bedrijfsongeval. Ook werd er de algemene leerplicht ingesteld voor kinderen tot 12 jaar waardoor kinderarbeid in de ban werd gedaan. Opvallend genoeg stemden de socialisten in de Tweede Kamer zelf tegen deze wet, omdat zij hem niet ver genoeg vonden gaan.¹¹⁷ De sociale wetgeving die langzaamaan werd ingevoerd verbeterden de arbeidsomstandigheden van de arbeiders, maar een ander probleem bleef bestaan: de woningnood.

¹¹⁰ ‘Aan de kiezers, aan den kleinen burger, aan de werklieden.’, *Recht voor Allen*, 18 juli 1887.

¹¹¹ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 289.

¹¹² ‘Eene oude, doch niet verouderde leuze!’, *Recht voor Allen*, 22 oktober 1889.

¹¹³ ‘Verzuchting van Jan Bourgeois’, *Recht voor Allen*, 13 maart 1891.

¹¹⁴ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 285.

¹¹⁵ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 147.

¹¹⁶ Ibidem 134.

¹¹⁷ Ibidem.

Hoofdstuk 3: Leven tussen vier donkere muren

*“O, het is zoo droef wonen daar, alles is er zoo grauw, zoo smerig, zoo benauwd;
wat hoog is wordt daar omlaag gedrukt, in de modder, in het vuil”*

(L.M. Hermans, 1901)¹¹⁸

De lage lonen en de lange uren die de arbeiders maakten hadden een groot effect op de kwaliteit van leven voor hen. In Amsterdam woonden veel arbeiders in slechte huizen, en ziektes lagen op de loer. In hun weinige vrije tijd vloeiende alcohol vaak rijkelijk, en zochten ze vermaak in spellen als palingtrekken boven de grachten, en natuurlijk de jaarlijkse kermis.¹¹⁹ De stad stonk voortdurend, en een gezond leven was het in de arbeiderswijken niet.¹²⁰ Ziektes als Cholera lagen op de loer, en de gegoede burgerij maakte zich zorgen over de vele onzedelijkheden in de volksbuurten. De woningtoestand was voor velen stukken zichtbaarder dan de arbeiderstoestanden in de fabrieken. Dit omdat het niet achter gesloten fabrieksdeuren plaatsvond, maar open en bloot in de stad.

Bouwgrond voor woningnood

De grote problemen rond de woningtoestand in de Amsterdamse arbeiderswijken kwamen niet vanuit het niets uit de lucht vallen. Er waren verschillende oorzaken voor deze problemen, sommigen al eeuwenoud en sommige ontstaan door de verstedelijking ten gevolge van de Industriële Revolutie. De explosieve groei van het aantal inwoners van Amsterdam in combinatie met weinig nieuwbouw voor arbeiders vanaf het midden van de negentiende eeuw was er hier een van. De nieuwe bewoners die naar Amsterdam waren getrokken om daar te gaan werken moesten ergens wonen. De groeiende vraag naar woonruimte zorgde ervoor dat vanaf de jaren '70 van de negentiende eeuw de huurprijzen gemiddeld met 30 procent stegen.¹²¹ Veel pandjesbazen hadden in de loop van de jaren woningen opgesplitst om zo meer woningen te creëren en te kunnen verhuren, inkomsten die zij vaak niet terug investeerden in het verbeteren van de woningen waardoor deze verder verpauperden.¹²²

De grote woningnood en de hoge stijging van de huurprijzen kwam ook doordat er voor de Industriële Revolutie in Nederland al een woningnood bestond. Tussen 1795 en 1850 nam de bevolking van heel Nederland met 47% toe, en er werd in deze tijd te weinig bijgebouwd om deze groei bij te benen.¹²³ Tot 1850 steeg de werkgelegenheid in Nederland in een minder hoog tempo dan de bevolking, waardoor het aantal armen in deze periode alleen maar toenam.¹²⁴ Door de industriële Revolutie, de verstedelijking en de grote groep armen, verergerde de al bestaande woningnood alleen maar in de grote steden omdat er meer mensen kwamen wonen dan waar er woningaanbod voor was.

¹¹⁸ Hermans, *Krotten en Sloppen*, 10.

¹¹⁹ Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (dertiende druk, Amsterdam 1998), 227.

¹²⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 48.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem, 50.

¹²³ Prak, *Nederlandse Woonhuis*, 12.

¹²⁴ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland* 255

De grote woningnood in Amsterdam zorgde er ook voor dat pandjesbazen hun kans schoon zagen, en ze letterlijk iedere beschikbare vierkante meter bebouwden om als woonruimte te verhuren.¹²⁵ Zo werden binnentuinen volgebouwd, en werden er woningen gebouwd achter al bestaande huizen, slechts bereikbaar via een smalle doodlopende gang, een slop, van soms iets meer dan een halve meter breed.¹²⁶ Niet voor niets noemde men deze woningen ‘gangen’ in de volksmond.

Een ander probleem was de slechte staat waarin veel arbeiderswoningen in Amsterdam verkeerden. Veel van de woningen waar arbeiders in woonden stamden nog uit de zeventiende eeuw toen Amsterdam eveneens een grote groeispurt doormaakte.¹²⁷ Tijdens de groeispurt van de zeventiende eeuw ging het aantal inwoners van Amsterdam van rond de 50.000 in 1600 naar ongeveer 220.000 in 1700.¹²⁸ Zo werd in het begin van de zeventiende eeuw de Jordaan vluchtig en goedkoop uit de grond gestampt. Op nog niet bouwrijpe grond, met een vol en krap stratenpatroon wat nauwelijks aansloot op het al bestaande stratenplan van Amsterdam.¹²⁹ Twee eeuwen later werden dezelfde huizen in de Jordaan nog steeds bewoond door het arbeidersvolk, alleen verkeerden zij in veel slechtere staat dan tweehonderd jaar eerder.¹³⁰ Ook de Jodenbuurt (onder andere Uilenburg en Valkenburg) werd onder dezelfde omstandigheden gebouwd, en verkeerde grotendeels in dezelfde verpauperde staat.¹³¹

Krotwoningen aan de Nieuwe Uilenburgerstraat (1925)

¹²⁵ De Rooy, *Een revolutie die voorbijging*, 56.

¹²⁶ Ibidem; Hermans, *Krotten en Sloppen*, 20.

¹²⁷ Prak, *Nederlandse Woonhuis*, 11; De Rooy, *Een revolutie die voorbijging*, 57.

¹²⁸ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 219.

¹²⁹ De Rooy, *Een revolutie die voorbijging*, 56.

¹³⁰ Ibidem 57.

¹³¹ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 209.

Naast slecht gebouwd en onderhouden waren de woningen waar de arbeiders woonden ook nog eens klein. Soms deelden grote gezinnen met vier of meer kinderen één enkele kamer van vijftien vierkante meter, zonder eigen sanitaire voorziening.¹³² Een- of tweekamerwoningen waren de standaard om in te wonen voor veel arbeiders. In de zeventiende eeuw waren al veel arbeiderswoningen gebouwd als een- of tweekamerwoning, en deze vorm van bouwen werd in de eeuwen daarna tot in de negentiende eeuw doorgetrokken.¹³³ Ook werden er veel kelderwoningen in Amsterdam verhuurd aan Arbeiders. Kelderwoningen in Amsterdam hadden door de ligging van Amsterdam op een drassige ondergrond vaak het probleem dat ze ontzettend vochtig werden door het optrekkende vocht uit de grond.¹³⁴ Dat deze kelderwoningen van ondeugdelijke kwaliteit waren bleek wel in 1872, toen uit een rapport van de Amsterdamse Gezondheidscommissie bleek dat ruim 73% van de kelderwoningen onbewoonbaar verklaard had moeten worden. Iets wat niet gebeurde.¹³⁵

Volksgezondheid

Veel zorgen waren er ook over de volksgezondheid van het arbeidersvolk. Nog niet zozeer over hoe hun gezondheid werd aangetast door de arbeid die zij verrichtten, maar meer over de andere kwalen en ziektes die onder de arbeidersbevolking heersten, en hoe deze ook de gezondheid bedreigden van de gegoede burgerij. Ook werd er afkeurend gekeken naar het alcoholgebruik in de volksbuurten. Veel hervormers en hygiënisten verweten deze gezondheidsproblemen aan de hygiëne in de volksbuurten, en hun woningen. De Engelse hervormer Edwin Chadwick publiceerde in 1842 zijn *Report on The Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*.¹³⁶ In dit rapport deed hij verslag van zijn onderzoek naar de levenscondities van de arbeidende klasse in Engeland. Een van Chadwicks conclusies uit dit onderzoek was dat de veelvoorkomende ziekte uitbraken onder de arbeidende bevolking, als cholera en vlektyfus, veroorzaakt werd door de slechte hygiëne en het gebrek aan schoon water in de Engelse arbeiderswijken.¹³⁷

Het rapport van Chadwick was in Engeland een belangrijke katalysator in de bewustwording van de problemen voor arbeiders bij de hogere klassen.¹³⁸ Ook in Nederland drong de kennis door dat slechte hygiëne in arbeiderswijken een belangrijke veroorzaker was van de vele epidemieën in deze wijken, en de slechte algehele gezondheid van de bewoners. Ten tijde van de cholera-epidemieën in 1832 en 1848 in Amsterdam had men nog onvoldoende kennis over het feit dat vervuild water een belangrijke veroorzaker was van deze ziekte.¹³⁹ Inwoners van Amsterdam hadden in deze tijd nog geen

¹³² Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 255.

¹³³ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 80.

¹³⁴ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 116-117.

¹³⁵ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 82.

¹³⁶ Carol Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1980), 24.

¹³⁷ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 24.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 249.

beschikking over schoon en stromend drinkwater. De drinkwatervoorziening in de stad werd voornamelijk gefaciliteerd door stadsregenbakken en water uit de Vecht wat in tonnen naar de stad werd gebracht. Bij de stadsregenbakken konden Amsterdammers opgevangen regenwater kopen. Na de uitbraak van 1848, met bijna 2300 dodelijke slachtoffers op een bevolking van 220.000, werd er werk gemaakt van een directe verbinding voor de stad met schoon en vers drinkwater.¹⁴⁰ In 1851 werd de Amsterdamse Duinwater Maatschappij opgericht, en twee jaar later konden Amsterdammers voor een paar cent een emmer kopen met vers getapt duinwater wat via een waterleiding vanuit de duinen bij Zandvoort naar de stad werd gevoerd.¹⁴¹

Het duinwater wat nu gekocht kon worden was voor veel arbeiders niet afdoende. De tappunten waar de emmers gevuld konden worden lagen ver buiten de arbeiderswijken, en om genoeg water te halen moest men meerdere keren op en neer gaan wat veel tijd kostte.¹⁴² Voor rijke inwoners van Amsterdam was het vanaf 1854 al mogelijk om een aansluiting op het waternet te laten afsluiten, ook kwamen er meer waterhaalpunten voor duinwater in de stad door de jaren heen.¹⁴³ Toch blijkt uit verschillende artikelen uit *Recht voor Allen* dat voor arbeiders dertig jaar later duinwater in veel gevallen nog een luxe was.¹⁴⁴ Zo wordt in een artikel gericht aan de gemeenteraad van Amsterdam in de editie van 8 augustus 1885 gewaarschuwd voor het gevaar van Cholera wat door het gebrek aan schoon water onder de arbeidersbevolking.¹⁴⁵ Er waren nauwelijks arbeiderswoningen die direct beschikking hadden op een wateraansluiting, en veel arbeiders haalden hun water nog bij de stadsregenbakken, grondwaterpompen in hun wijken, en zelfs uit de vervuilde grachten.¹⁴⁶

Dezelfde grachten waar sommige arbeiders water uit haalden, werden massaal gebruikt als afvaldump. Een van de meest gelezen waarnemingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw over Amsterdam is de ondoenlijke stank die uit de grachten optrok. Dit had alles te maken met het feit dat Amsterdammers, zowel arm als rijk, hun afval in de Amsterdamse wateren gooiden.¹⁴⁷ En niet alleen huishoudelijk afval als de po's die geleege werden en aardappelschillen, maar ook slacht- en fabrieksafval verdween in deze grachten. Het stankprobleem werd ook in de zeventiende eeuw al beschreven, en ook andere grote Nederlandse steden als Leiden en Utrecht kenden het probleem van de vervuilde grachten.¹⁴⁸ Hygiënisten wisten in de tweede helft van de negentiende eeuw al dat deze grachten ook vol zaten met ziekteverspreiders, en dat de stinkende dampen schadelijk konden zijn.¹⁴⁹

¹⁴⁰ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 23, 209.

¹⁴¹ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 139.

¹⁴² 'Duinwater', *Algemeen Handelsblad*, 26 december 1853.

¹⁴³ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 140.

¹⁴⁴ 'Vergiftiging geoorloofd?', *Recht voor Allen*, 19 januari 1884; 'Aan den Gemeenteraad van Amsterdam', *Recht voor Allen*, 8 augustus 1885.

¹⁴⁵ 'Aan den Gemeenteraad van Amsterdam', *Recht voor Allen*, 8 augustus 1885.

¹⁴⁶ Carol Schade, *Jan Ernst van der Pek 1865-1919: Pionier van de volkshuisvesting* (Rotterdam 2010), 24.

¹⁴⁷ Van der Woude, *Koninkrijk vol sloppen*, 288.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 287-289.

¹⁴⁹ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 284.

Zij pleiten dan ook voor maatregelen die ervoor zouden zorgen dat de stad schoongemaakt zou worden, en schoon zou blijven. Zoals een systeem waarmee afval van de bewoners kosteloos naar buiten de stad zou worden gebracht.¹⁵⁰

De walmen uit de grachten hadden ook materiële gevolgen. Zo beschrijft de heer Robbers in een ingezonden brief aan het Algemeen Handelsblad dat de gevels aan de Keizers- en Herengracht verkleuren door de stank. Ook beklaagt hij zich over het feit dat hij geen raam kan openzetten binnenshuis omdat hij dan onpasselijk wordt van de stank.¹⁵¹ Een van de oplossingen die de stad Amsterdam gebruikte tegen deze open riolen was de door Geert Mak beschreven 'dempingsmanie'. Zo werd in 1857 het open riool genaamd de Goudsbloemgracht gedempt.¹⁵² Een andere maatregel die de gemeente Amsterdam gebruikte was het (handmatig) uitbaggeren van de grachten.

Het open riool de Goudsbloemsgracht voordat deze gedempt werd, en vervolgens werd omgedoopt tot Willemstraat. (1853)

Een ander groot gezondheidsprobleem was het alcoholisme wat onder het arbeidersvolk vaak voorkwam. Met een grote vinger werd naar de schrijnende woningtoestand gewezen. Die slechte woningtoestand zou namelijk het alcoholisme in de hand spelen, doordat men niet thuis wilde zijn in hun vieze kleine krotwoning, maar zich liever in de kroeg zich laveloos zou drinken.¹⁵³ Drankmisbruik was een stokpaardje waar veel liberale politici de problemen van arbeiders op afschoven, om zo de schuld deels bij de arbeiders zelf te leggen. Door hun weinige geld te besteden aan de sterke drank, met name jenever, bleef er minder geld over om te besteden aan andere levensmiddelen.¹⁵⁴ De cijfers

¹⁵⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 284.

¹⁵¹ J.G. Robbers, 'Van dag tot dag, onze grachten', *Algemeen Handelsblad*, 16 oktober 1893.

¹⁵² Tegenwoordig is de voormalige Goudsbloemstraat de Willemstraat in het centrum van Amsterdam; Mak, *kleine geschiedenis van Amsterdam*, 218.

¹⁵³ 'Verslag van den Gemeenteraad te Amsterdam', *Oprechte Haarlemsche Courant*, 29 juni 1854.

¹⁵⁴ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* 79.

liegen er niet om, in 1880 was er voor iedere 146 Amsterdammers een kroeg te vinden in de stad, en dronk men er gemiddeld vijftien liter sterke drank op jaarbasis.¹⁵⁵ Maar er waren ook mensen die zich om gezondheidsredenen zorgen maakten. Het zou slecht zijn voor de ontwikkeling van kinderen, en ook zou men er blijvende schade door oplopen.

In de parlementaire enquête komt het drankgebruik van arbeiders ook regelmatig terug. De heer Hamers verklaard tegenover de commissie dat hij het drankgebruik een kwalijke zaak vindt, en dat hij ook gelooft dat er enige ongelukken in fabrieken te wijten zijn aan drankgebruik.¹⁵⁶ Ook de heer Vreede geeft aan dat drankmisbruik het werk van arbeiders beïnvloedde, zo hadden arbeiders in de sigarenfabriek waar hij werkte vaak op maandag nog last van ‘*Katzenjammer*’ waardoor ze niet kwamen werken, en een dagloon misliepen.¹⁵⁷ Van Ossendrecht beschrijft ook dat het alcoholgebruik toenam doordat arbeiders zo de misère van hun leven even weg konden halen.¹⁵⁸ Om het alcoholisme te bestrijden werden geheelonthoudersverenigingen opgericht, ook socialisten zagen dat er iets aan het overmatige alcoholgebruik gedaan moest worden. In veel socialistische kringen werd het nuttigen van alcohol een taboe. De roep om overheidsingrijpen groeide in verschillende kringen, waaronder socialisten, katholieken en protestanten, en in 1881 werd de Drankwet ingevoerd.¹⁵⁹ Hiermee was de kous nog niet af, maar na enkele jaren zou het drankgebruik wel afnemen.

Woningbouw voor iedereen

Niet alleen de volksgezondheid maar ook de andere armoeïge levensomstandigheden van arbeiders in de arbeiderswijken in Nederland trokken vanaf het midden van de negentiende eeuw de aandacht. Het was toen namelijk al duidelijk dat de in de negentiende eeuw gangbare liefdadigheid niet voldoende was om de armen te helpen. Laat staan om de oorzaken van hun armoede te bestrijden.¹⁶⁰ Mede door de revoluties in Europa van 1848 was bij de gegoede burgerij het besef gekomen dat er iets gedaan moest worden aan de toestanden onder de arbeidersbevolking. In 1853 deed het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI) een onderzoek naar hoe de huidige woningtoestand verbeterd kon worden, en waar een goede arbeiderswoning aan zou moeten voldoen.¹⁶¹ In hun *Verslag aan den Koning over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen* zat naast een analyse van het woningprobleem voor arbeiders in heel Nederland, een reeks voorstellen voor arbeiderswoningen die volgens hen zouden voldoen om arbeiders gezondere en ruimere leefruimte te kunnen bieden.¹⁶² Het feit dat het KIVI in 1854 dit verslag al uitbracht, aan de vooravond van de grote stedengroei in

¹⁵⁵ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland* 288; Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen* 79.

¹⁵⁶ *Enquête naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (1887), 16.

¹⁵⁷ Ibidem, 32; Katzenjammer is een oud-Duits woord uit de spreektaal voor een kater ten gevolge van te veel drinken.

¹⁵⁸ Van Ossendrecht, *sociale kwestie*, 231.

¹⁵⁹ Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen*, 146.

¹⁶⁰ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 9.

¹⁶¹ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 14.

¹⁶² Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen*, 94.

Nederland, laat zien dat de huisvestingsproblemen al langer bestonden en wel degelijk werden aangekaart.¹⁶³

Alhoewel het verslag van het KIVI de Nederlandse overheid zelf niet in beweging kreeg om de woningtoestand te verbeteren, was dit niet aan het verslag te verwijten. De intenties van het KIVI met dit onderzoeksrapport waren goed, alleen de taakverdeling binnen de overheid na de Grondwetsherziening van 1848 zorgden ervoor dat er vrijwel niets mee werd gedaan. Het was immers niet de verantwoordelijkheid van de landelijke overheid om de woningtoestand te verbeteren, maar dat van de gemeentes zelf.¹⁶⁴ Ondanks dat de overheden, zowel lokaal als nationaal, geen actie ondernamen om de woningtoestand te verbeteren, ontstonden er wel particuliere initiatieven om voor betere woningbouw te zorgen. In Amsterdam werd op 21 februari 1852 de eerste woningbouwvereniging in Nederland opgericht. De Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam (VAK), werd op initiatief van onder andere Christaan Pieter van Eeghen, Josua van Eik, en Jan Messchert van Vollenhoven opgericht.¹⁶⁵

De Oostenburgermiddenstraat op Oostenburg met links de eerste woningen gebouwd door de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam.

Een jaar later, in 1852, begon de VAK met de sloop van een door hun opgekocht voormalig VOC-kantoor op het Amsterdamse eiland Oostenburg. Oorspronkelijk was het de bedoeling dit pand te renoveren en geschikt te maken voor het verhuren van woonruimtes, uiteindelijk werd het gebouw toch platgegooid en verrezen er nieuwe huizenblokken in de plaats.¹⁶⁶ De eerste arbeiderswoningen

¹⁶³ Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen* 99.

¹⁶⁴ Ibidem, 95.

¹⁶⁵ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 19.

¹⁶⁶ Ibidem, 29.

die het VAK realiseerde waren achttien gezinswoningen verdeeld over drie panden. De woningen bestonden ieder uit een woon- en een slaapkamer. Ook waren de woningen voorzien van ieder een eigen privaat, en een gootsteen. De bewoners van ieder pand deelden een gezamenlijke zolder en een voortuin met waterpomp.¹⁶⁷ Veel van de woningbouwverenigingen als het VAK, en de Amsterdamse woningbouwvereniging Salerno, hadden de overtuiging dat goede en (voor die tijd) ruime arbeiderswoningen noodzakelijk waren voor de volksgezondheid van het arbeidersvolk.¹⁶⁸

Ruim 30 jaar na de oplevering van de eerste sociale woningen publiceerde de sociaalliberale feminist Helena Mercier in 1886 haar bundel *Over Arbeiderswoningen*. De woningtoestand was in dertig jaar niet alleen verergerd, maar de bevolkingsgroep die het betrof was flink gegroeid.¹⁶⁹ In *Over Arbeiderswoningen* deelde Mercier onder andere haar ervaringen die zij heeft opgedaan tijdens de bezoeken aan de volksbuurten van Amsterdam samen met de arts Aletta Jacobs, die in de volkswijk haar praktijk hield.¹⁷⁰ De woorden die Mercier gebruikt om de woningtoestand te bespreken zijn hard. De wijken als geheel noemt ze een onderwereld, en de woningen klasseert ze tot de allerbedroevendste ellende.¹⁷¹

*'Treedt men de lage deur van een gelijkvloersche woning binnen, dan staat men meteen midden in het vertrek dat de woning uitmaakt en dat ongeveer de grootte heeft van wat in een burgerhuis een spreekkamer wordt genoemd. Hoe donker het hier is kan men nagaan, als men bedenkt dat men een hoogen muur op nog geen el afstands tegenover zich heeft en dat het weinige daglicht door drie zwarte wanden en een dito zoldering wordt opgeslorpt. Van waterleiding, gootsteen, privaat, kolenhak, muurkast of tweede bedstee **geen spoor**, maar sporen van vocht in overvloed.'*¹⁷²

Zoals Mercier in haar werk ook benoemt was een woning zoals hierboven beschreven geen unicum. Klein, donker en vochtig waren de meeste van dit soort arbeiderswoningen. Mercier haalt in haar verslag ook het onderzoeksrapport van het KIVI uit 1853 aan.¹⁷³ Mercier noemt de situatieschets van de arbeiderswoning uit dit onderzoeksrapport allerbedroevendst. Volgens haar werden de arbeiderswoningen geschetst als donkere hollen waar de hardwerkende arbeider zijn kostbare vrij uurtjes moest doorbrengen, en waar zij moesten wennen aan onreinheid. Ze waren een brandpunt voor het ontstaan van ziektes, helaas meer dan waar, wat Mercier dan ook toegeeft.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 32-34.

¹⁶⁸ C.P. Krabbe, '1800-1900 in A. van der Woud, K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim eds., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007), 424-535, 530.

¹⁶⁹ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 219.

¹⁷⁰ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 145.

¹⁷¹ Helene Mercier, *Over Arbeiderswoningen* (Haarlem 1887), 118, 120.

¹⁷² Mercier, *Over Arbeiderswoningen*, 119-120.

¹⁷³ Ibidem, 1.

¹⁷⁴ Ibidem, 1-2.

Mercier haalde in haar werk ook de woningbouwverenigingen die vanaf de jaren '50 van de negentiende eeuw in Nederland werden opgericht aan. Zo heeft zij het ook over de VAK en het verschil tussen woningen die door de VAK zijn gebouwd, en andere woningen waar arbeiders zich in huisvesten.¹⁷⁵ Zo beschrijft zij dat de woningen die door de VAK gebouwd zijn voor ongeveer dezelfde huurprijzen worden verhuurd als de donkere krotten in de Jordaan, maar dat de kwaliteit van leven er voor de arbeider vele malen hoger ligt. De woningen van de VAK zijn schoner en beter onderhouden volgens Mercier.¹⁷⁶ Toch zijn de arbeiderswoningen die gebouwd werden door woningbouwverenigingen als de VAK volgens Mercier een druppel op een gloeiende plaat. De historicus Brugmans noemt de woningblokken die werden gerealiseerd door woningbouwverenigingen daarom ook “eilandjes in de krottenzee”.¹⁷⁷

Niet alleen rijke Amsterdammers begonnen woningbouwinitiatieven. Klaas Ris startte eind 1968 samen met F.W. Vislaake en L.J.H. Brons het initiatief voor de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen (BVEW). Het idee was dat ieder lid per week een dubbeltje (tien cent) zou betalen, na vijf gulden in totaal te hebben ingelegd kon het lid dan meedoen in de verloting van de huurwoningen van de BVEW. De huur voor deze woningen zou slechts een gulden per maand zijn, en na een huurperiode van twintig jaar zou de huurder eigenaar van die woning worden.¹⁷⁸ De BVEW werd onder arbeiders met groot enthousiasme ontvangen, maar toen na twee jaar nog geen enkele woning vanuit de maatschappij was gebouwd begon het onrustig te worden onder de leden. Velen vroegen hun geld terug, en de heer J.v.E. sprak in zijn ingezonden stuk in het Algemeen dagblad van Nederland zijn ongenoegen uit over het feit dat hij en veel andere leden nog niets terug hadden gezien voor het geld wat zij reeds hadden ingelegd.¹⁷⁹

Een nieuwe eeuw, een nieuwe sociale wind

Toen in 1901 de Woningwet werd ingevoerd waren er in Amsterdam ruim vierduizend arbeiderswoningen gebouwd door veertien Amsterdamse woningbouwverenigingen die zich inzetten voor het verbeteren van het arbeidersbestaan.¹⁸⁰ Schade zet dit aantal tegenover het totale aantal woningen wat tussen 1850 en 1900 werd gebouwd in Amsterdam, en stelt dat slechts 8% van de nieuwe woningen in Amsterdam sociale woningbouw betrof.¹⁸¹ Volgens Schade betrof het merendeel van de nieuwe woningen namelijk de snelle en goedkope revolutiebouw in de nieuwe volkswijken als de Pijp en de Dapperbuurt.¹⁸² Dat de woningen in deze nieuwe volkswijken van slechte kwaliteit waren

¹⁷⁵ Mercier, *Over Arbeiderswoningen*, 127.

¹⁷⁶ Ibidem, 178.

¹⁷⁷ Brugmans, *Arbeidende klasse*, 157.

¹⁷⁸ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 128.

¹⁷⁹ Ibidem, 129; J. van E., 'Maatschappij tot verkrijging van eigen woningen' *Algemeen dagblad van Nederland*, 8 maart 1870.

¹⁸⁰ Schade, *Woningbouw voor arbeiders in Amsterdam*, 199-200.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem 131.

bleek in sommige gevallen al tijdens de bouw. In januari 1899 stortten negen woningen in aanbouw aan de J.P. Heijestraat in de Kinkerbuurt in na een storm.¹⁸³ Ook in de Pieter Nieuwlandstraat in de Dapperbuurt stortten in datzelfde jaar twee panden in.¹⁸⁴ Niet alleen Carol Schade benoemt dat de revolutiebouw van slechte kwaliteit was, meerdere historici stellen dit feit vast. Zoals Auke van der Woud, en Niels Prak.¹⁸⁵

De ingestorte huizen aan de Pieter Nieuwlandstraat in 1899.

De Woningwet van 1901 was onderdeel van een reeks sociale wetten die rond de eeuwwisseling in Nederland werden ingevoerd.¹⁸⁶ De sociaalliberale wind die de komst van de sociale wetgeving in gang had gezet kwam voornamelijk uit Amsterdamse hoek richting Den Haag gewaaid.¹⁸⁷ Dit was geen toeval aangezien volgens Bos het zwaartepunt van de Nederlandse socialistische beweging zich in Amsterdam bevond.¹⁸⁸ Door de uitbreidingen van het kiesrecht aan het einde van de negentiende eeuw konden steeds meer arbeiders hun stem uitbrengen, en werd zowel in de Gemeenteraad als in de landelijke politiek het socialistische geluid steeds luider.¹⁸⁹ In 1897 werden de heren Troelstra en

¹⁸³ 'De Storm', *Middelburgsche courant*, 16 januari 1899.

¹⁸⁴ 'Gemengd binnenlands nieuws', *Haagsche courant*, 16 september-1899.

¹⁸⁵ Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen*, 51; Prak, *Nederlandse woonhuis*, 87-88.

¹⁸⁶ Kennedy, *Beknpte geschiedenis van Nederland*, 289.

¹⁸⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 354.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Ibidem, 356.

van Kol namens de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) verkozen voor de Tweede Kamer.¹⁹⁰ Troelstra ergerde zich in de Tweede Kamer aan de naïviteit van de regering over hoe erg het leven voor een groot deel van de Nederlandse bevolking was. Toen in de jaarlijkse troonrede werd verkondigd dat “de algemene toestand in Nederland bevredigend is” ging Troelstra ook in protest tegen dit officiële regeringsstandpunt.¹⁹¹

In de jaren '90 veranderde ook de toon waarmee men sprak over de sociale kwestie. Waar auteurs als Mercier nog relatief beleefd bleven in hun woordkeuze, werden de publicaties over de achterbuurten in de jaren '90 veel harder en dramatischer van toon.¹⁹² Journalisten doken de sloppenwijken in en publiceerde hun bevindingen, bedoeld om een groot publiek te bereiken. Een van hen was de journalist Louis Maximiliaan Hermans die zijn onderzoek naar de woningtoestanden in de Amsterdamse Jodenbuurt genaamd *Krotten en Sloppen* in 1901 publiceerde. In *Krotten en Sloppen* beschreef Hermans hoe schrijnend de woningtoestand was voor veel Amsterdamse arbeidersgezinnen.¹⁹³ Voor Hermans ontstond tijdens zijn onderzoek naar de woningtoestand in de Joodse buurt de drang om de situatie vanuit de politiek te verbeteren. Hij besloot zich aan te sluiten bij de SDAP en zich verkiesbaar te stellen voor de gemeenteraad van Amsterdam, hij werd echter niet verkozen.

Dat de toon waarop men schreef over de sociale kwestie veranderde aan het einde van de 19^e eeuw is goed terug te lezen in het verslag van Hermans. Zijn verslag leest vlot weg, en het is dus duidelijk geschreven voor een groter publiek dan het verslag uit 1886 van Mercier. Dit blijkt ook uit een advertentie in *Het Volk* waarin wordt opgeroepen dat het niet alleen in Amsterdam, maar door het hele land verspreid moet worden.¹⁹⁴ In zijn verslag spreekt Hermans meermaals zijn verwondering uit over het feit dat dergelijke hollen verhuurd mogen worden.¹⁹⁵ Ook heeft Hermans het erover dat hij een zekere vorm van moedeloosheid onder de bevolking aantreft. Ze nemen genoegen met hun situatie omdat ze er niet in geloven dat het gemeentebestuur van Amsterdam een hand zal uitsteken om hen te helpen.¹⁹⁶ Te vaak hebben de bewoners van de achterbuurten meegemaakt dat de bezoeken van de gezondheidscommissie geen verbeteringen in gang zetten. Hermans stelt dat als de gemeente in dit tempo zou doorgaan met zijn aanpak, pas in 2045 de laatste onbewoonbare woning ontruimd zou zijn.¹⁹⁷ Een ander probleem wat Hermans constateerde bij zijn rondgang door Jodenbuurt was dat onbewoonbare huizen niet werden opgeruimd.¹⁹⁸ De onbewoonde afgekeurde

¹⁹⁰ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 356.

¹⁹¹ Van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen*, 186.

¹⁹² Ibidem, 188-190.

¹⁹³ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 104.

¹⁹⁴ ‘Heden verschijnt: Krotten en Sloppen’, *Het volk*, 28 april 1901.

¹⁹⁵ Hermans, *Krotten en sloppen*, 59.

¹⁹⁶ Ibidem, 64.

¹⁹⁷ Ibidem, 69-71.

¹⁹⁸ Hermans, *Krotten en sloppen*, 65.

krotten vormden volgens hem daardoor broeiesten voor allerlei ongedierte, en werden vaak als afvaldump gebruikt. Ook zag Hermans dat in sommige gevallen bewoners niet weg wilden uit hun krotwoningen, ook al zouden ze zijn afgekeurd. Omdat ze er gehecht waren aan hun huis en de ongemakken van de woning voor lief namen, zo leefden zij nu eenmaal, maar ook omdat ze bang waren er financieel op achteruit te gaan door hogere huren elders.¹⁹⁹

Het verslag van Hermans verscheen in hetzelfde jaar als de Woningwet van 1901. Een wet waarin geregeld werd dat sociale woningbouw financieel gesteund kon worden vanuit de gemeentes. De overheid droeg hierdoor de verantwoordelijkheid om zelf de woningen te bouwen over op het particuliere initiatief. Daarnaast werd er doormiddel van de Woningwet aan gemeenten de verantwoording gegeven om erop toe te zien dat nieuwe woningen aan bepaalde kwaliteits- en gezondheidscriteria zouden voldoen, en dat zij bestaande woningen aan dezelfde criteria zouden toetsen en eventueel onbewoonbaar verklaren.²⁰⁰ De Woningwet betekende niet dat de problemen in de sloppenwijken binnen enkele jaren verdwenen waren. De bureaucratische eisen die gesteld werden aan de bouworganisaties die in aanmerking wilden komen voor financiële steun van de overheid zorgden voor flinke vertragingen. Zo mocht bijvoorbeeld winst gemaakt door de onderneming niet ten goede komen van de leden van zo'n onderneming, hierdoor waren veel coöperaties die in het laatste kwart van de negentiende eeuw waren opgericht al buitenspel gezet.²⁰¹ Hierdoor duurde het een aantal jaren voordat de eerste woningbouwverenigingen werden opgericht. En dan moesten de woningen vervolgens nog gebouwd worden! Ondertussen begon de gemeente al wel met het onbewoonbaar verklaren van woningen, Terwijl er nog niet voldoende goede huisvesting was om mensen in te herhuisvesten.²⁰²

In *Het Volk*, de periodiek van de SDAP, werd aangehaald dat woningen vaak niet onbewoonbaar werden verklaard ten goede van de pandjesbaas. In 1909 waren volgens *Het Volk* slechts 1695 van de ruim 14.000 onbewoonbare woningen daadwerkelijk onbewoonbaar verklaard.²⁰³ Dit had meerdere oorzaken, huurbazen vochten vaak succesvol de onbewoonbaarverklaring van hun woningen aan, maar er zat ook een lek in de wet zelf. In de wet was namelijk opgetekend dat niet een deel van het pand onbewoonbaar mocht worden verklaard. Hierdoor werden veel panden niet onbewoonbaar verklaard, omdat bijvoorbeeld alleen de zolder-of kelderwoning onbewoonbaar zou zijn.²⁰⁴ Daarnaast was het niet duidelijk opgetekend wanneer een woning echt onbewoonbaar zou zijn. Wat voor de hogere klassen als onbewoonbaar werd gezien, kon door de krotbewoners zelf als

¹⁹⁹ Hermans, *Krotten en sloppen*, 54-55.

²⁰⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 280-282.

²⁰¹ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 83-84.

²⁰² Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 168.

²⁰³ 'Gemeenteraad van Amsterdam, onbewoonbaarverklaringen', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 27 mei 1909.

²⁰⁴ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 84; Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* 168.

normaal worden gezien.²⁰⁵ Toch zou de Woningwet uiteindelijk belangrijke veranderingen in gang zetten rondom de huisvesting van arbeiders. Amsterdam zou nogmaals een groeispurt doormaken, en vanaf de jaren '10 zou de nieuwbouw echt op gang komen.²⁰⁶

²⁰⁵ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 187.

²⁰⁶ Schade, *Jan Ernst van der Pek*,

Hoofdstuk 4: Huizen en zwembaden voor het volk

Vanaf de eeuwwisseling werd de sociale kwestie in Amsterdam ook voor het gemeentebestuur een belangrijk agendapunt om aan te pakken. De sociale wetten die rond de eeuwwisseling waren doorgevoerd door het sociaalliberale kabinet Pierson gaven de gemeente verschillende handvaten en plichten waarmee zij aan de slag moesten om ervoor te zorgen dat de misstanden in de volkswijken werden aangepakt. Ook het groeiende aandeel van socialisten die deelnamen aan de gemeenteraad zorgde ervoor dat de sociale kwestie een belangrijke plek op de gemeentagenda kreeg. Een van de oplossingen waar de gemeente vol op inzette was het onbewoonbaar verklaren van woningen in de sloppenwijken, en het aanleggen van nieuwe volkswijken. Ditmaal van betere bouwkwaliteit dan de revolutiebouwwijken als de Dapperbuurt en de Kinkerbuurt, waar de huizen bij de bouw al gebrekkig waren.

Wie bouwt? Wibaut!

Iemand die niet vergeten mag worden als het gaat over het bouwen van arbeiderswoningen in Amsterdam is Floor Wibaut. Vanaf 1907 zat Wibaut al namens de SDAP in de gemeenteraad van Amsterdam, en van 1914 tot 1927 zette hij als de voor volkshuisvesting verantwoordelijke wethouder veel in gang op het gebied van Volkshuisvesting. In 1915 introduceerde Wibaut het 3500-woningenplan waarmee hij ruim 3500 nieuwe arbeiderswoningen mee wilde realiseren.²⁰⁷ Zijn overtuiging om deze woningen te bouwen kwam voort uit de ervaringen die hij heeft opgedaan in de tijd dat hij lid was van de Gezondheidscommissie van Amsterdam tussen 1907 en 1914.²⁰⁸ In zijn memoires noemt Wibaut de toestanden die hij tijdens dit lidmaatschap van de Gezondheidscommissie tegenkwam hartverscheurend.²⁰⁹ Wibaut bevestigt ook het probleem waar Hermans tijdens diens rondgangen tegenaan liep dat de mensen vaak niet wilden dat hun woning onbewoonbaar werd verklaard.²¹⁰ De problemen waren volgens Wibaut zo erg dat de gemeente gewoonweg niet alles kon aanpakken. De ernstigste zaken, die de volksgezondheid echt in gevaar brachten, werden aangepakt. Maar problemen als overbevolking bleven dikwijls liggen, ook omdat er geen andere plek was om de bewoners in te herhuisvesten.²¹¹

Socialisten, en dus ook Wibaut, vonden dat arbeiders naast praktisch (bed, gootsteen en privaat) ook mooi mochten wonen.²¹² Meer groen, betere huizen zouden hun gezondheid namelijk goed doen. In 1915 zette Wibaut de Gemeentelijke Woningdienst op, verantwoordelijk voor zijn 3500-woningenplan. De Spaarndammerbuurt was de eerste buurt waar de nieuwe gemeentewoningen

²⁰⁷ Schade, *Jan Ernst Van der Pek*, 90.

²⁰⁸ Mak, *kleine geschiedenis van Amsterdam*, 249; F.M. Wibaut, *Levensbouw, Memoires* (Amsterdam 1936), 133.

²⁰⁹ Wibaut, *Levensbouw*, 134.

²¹⁰ Ibidem, 135.

²¹¹ Ibidem, 135-136.

²¹² Mak, *kleine geschiedenis van Amsterdam*, 250.

verrezen volgens de nieuwe idealen. Ook verrezen aan de rand van de stad tuindorpen. Bijvoorbeeld Betondorp wat de blauwprint zou zijn voor de ideale woonwijk zoals de sociaaldemocraten het graag zagen.²¹³ Tuindorpen kenmerkten zich door naast goed gebouwde arbeiderswoningen ook gemeenschappelijk groen, scholen en andere voorzieningen te huisvesten, en een dorps karakter uit te stralen.²¹⁴ In 1921 annexeerde de gemeente Amsterdam een aantal omliggende gemeenten waardoor er veel goedkope bouwgrond beschikbaar kwam. Enkele grote uitbreidingsplannen die in deze tijd gerealiseerd werden waren Plan Zuid, grotendeels uitgedacht door Berlage, en Plan West. De wijken werden in zijn geheel op de tekentafel ontworpen, en dit is terug te zien in de stratenplannen van deze buurten. Met centrale straten, rechte vormen, en grote lanen doen de wijken veel ruimer aan dan de volgebouwde oude wijken van Amsterdam.²¹⁵

Niet alleen de stratenplannen van de nieuwe wijken weken af van de oude stadsbouw, ook de architectuur was verfrissend en nieuw, veel gebouwen werden ontworpen in de bouwstijl van de Amsterdamse School. Jonge architecten reageerden hiermee op het rationalisme, een bouwstijl waar onder andere Berlage en Dudok veel mee werkten.²¹⁶ Typerend voor de Amsterdamse School is dat er veel gebruik werd gemaakt van baksteen, en laddervensters. Ook werden de gevels opgesierd met torentjes, beeldhouwwerk en smeedijzeren details.²¹⁷ Complete woonblokken in de nieuwe Amsterdamse wijken werden opgetrokken in deze bouwstijl, zoals in de Postjesbuurt en de Spaarndammerbuurt. De Amsterdamse School werd ook doorgetrokken in de rest van het karakter van de wijken, zo werden brievenbussen, bruggen, badhuizen, en schoolgebouwen ontworpen in deze bouwstijl.²¹⁸ Wibaut vond het bouwen volgens de Amsterdamse School prima, het zorgde voor een nette uitstraling, en ondanks de decoratieve elementen was het nog redelijk betaalbaar.²¹⁹ Dit kwam voort uit de gedachte die deze architecten hadden dat straten en wijken als een geheel moesten worden gezien, en niet als een verzameling van losse gevels en elementen.²²⁰

²¹³ Mak, *kleine geschiedenis van Amsterdam*, 250.

²¹⁴ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 111.

²¹⁵ Prak, *Nederlandse woonhuis*, 180.

²¹⁶ Ibidem, 180; Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 250-251.

²¹⁷ W.J. Hellinga, 'Architectuur 1900-1940' in A. van der Woud, K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheym eds., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007) 549-568, 551.

²¹⁸ J.E. Bosma, 'Stadsbeeld in verandering', in A. van der Woud, K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheym eds., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007) 539-549, 540.

²¹⁹ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 251.

²²⁰ Ibidem.

Oostzaanstraat in Amsterdam. Een van de vele straten die grotendeels is opgetrokken in de bouwstijl van de Amsterdamse School (1925).

Doordat hele wijken tegelijkertijd werden aangelegd met het gebruiken van dezelfde architectuurstijlen drukken deze vooroorlogse wijken een flinke stempel op het uiterlijk van Amsterdam van buiten de Singelgracht. Vanbinnen verschilden de arbeiderswoningen ook sterk ten opzichte van de eenkamerwoningen uit de negentiende eeuw. In plaats van een kamertje met een klein raam waar het gehele leven zich in afspeelde, werden de nieuwe arbeiderswoningen gebouwd met meer ruimte om te leven.²²¹ Denk hierbij aan meerdere slaapkamers, stromend watervoorzieningen, en aansluiting op het gas en elektranet. Niet alle woningen werden met een volwaardige badkamer gebouwd, maar dit probleem loste men op door het bouwen van nieuwe gemeenschappelijke badhuizen, welke in dezelfde architectuur werden gebouwd als de woningbouw eromheen. In Wibaut zijn plannen werden er niet alleen gezinswoningen gebouwd. Hij zag er ook op toe dat bijvoorbeeld ongehuwde mannelijke arbeiders fatsoenlijk gehuisvest konden worden in wooncomplexen speciaal voor hen ontworpen en gebouwd. En dit allemaal met voor de arbeider betaalbare huren.²²²

²²¹ N. De Vreeze, 'woningbouw tussen maatschappelijke opgaven en architectonische ambities', in A. van der Woud, K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim eds., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007), 569-581, 570.

²²² Prak, *Nederlandse woonhuis*, 185.

Amsterdam kleurt rood

Toen in 1890 in *Recht voor alleen* een stuk verscheen waarin nog werd gehoopt dat er een sociaaldemocraat lid zou worden van de gemeenteraad kon de schrijver zich waarschijnlijk niet voorstellen dat nog geen vijftientig jaar later een sociaaldemocraat zich als wethouder zou inzetten voor arbeiderswoningen.²²³ Toch is dit hoe snel het is gegaan voor het socialisme, om van toekijken aan de zijlijn naar meedoen in de frontlinie te gaan. Een belangrijke factor hierin was het algemeen kies- en stemrecht. Doordat de censusgrens steeds werd verlaagd kwamen steeds meer Amsterdamse burgers in aanmerking om hun stem uit te brengen. Dit betekende voor bijvoorbeeld de SDAP dat steeds meer mensen uit hun doelgroep daadwerkelijk op hen konden stemmen, en dit is ook terug te zien in de zetelaantallen.²²⁴

Nadat in 1917 het algemeen kiesrecht voor alle Nederlandse mannen werd opengesteld was dit direct te zien bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen. De SDAP kreeg in Amsterdam ruim een derde van de zetels, en was hiermee de grootste partij van Amsterdam. Er kwamen nog twee wethouders bij namens de SDAP: Monne De Miranda en Willem Vliegen.²²⁵ Het succes van de SDAP kwam ook doordat de SDAP zich onderscheidde van de meer radicalere SDB en het anarchisme onder leiding van Domela Nieuwenhuis. Veel neutralere arbeiders zagen wel wat in de standpunten van de socialisten, maar werden eerder afgeschrikt door het idee van een socialistische revolutie. De SDAP zette vol in op via de parlementaire wegen veranderingen voor de arbeidersklasse te bewerkstelligen.²²⁶ Zij distantieerden zich van de anarchistische tak, wat uiteindelijk veel mensen overtuigde om hun stem uit te brengen op de SDAP.

Waar Wibaut zich ijverig stortte op woningbouw om de woningnood op te lossen, hield De Miranda zich bezig met het verbeteren van het algemene leven. Zoals eerder benoemd zorgde hij ervoor dat er zwembaden kwamen, maar ook zorgde hij voor goede badhuizen.²²⁷ Ook zette De Miranda meerdere werkgelegenheidsprojecten op, zoals de aanleg van het Amsterdamse Bos, om zo de werkloosheid te bestrijden. Hij was gedreven door het idee dat de politiek ervoor verantwoordelijk was om het leven van het volk te verbeteren.²²⁸ De Miranda was zelf opgegroeid in een arm joods gezin van de Jodenbuurt van Amsterdam, hij kende de problemen van de mensen doordat hij ze zelf heeft meegemaakt, en heeft gezien. De Miranda richtte zich daarom niet alleen op het bouwen van nieuwe arbeiderswoningen, maar ook op het verbeteren van de al bestaande krotwijken.²²⁹ De Miranda en Wibaut hebben beiden zodanig veel invloed gehad bij de bestrijding van de Woningnood in Amsterdam

²²³ 'De Strijd', *Recht voor allen*, 24 november 1890.

²²⁴ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 356.

²²⁵ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam* 250.

²²⁶ Wibaut, *Levensbouw*, 102; Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 346.

²²⁷ Bart Tromp, *De loden bal van het socialisme* (Amsterdam 2012), 221.

²²⁸ Tromp, *Loden bal van het socialisme*, 222.

²²⁹ Ibidem.

dat we hun namen tegenwoordig op verschillende pekken in de stad tegenkomen.²³⁰ Naar Wibaut werd bijvoorbeeld een belangrijke weg vernoemd, de Wibautstraat, en een van de zwembaden die dankzij het beleid van De Miranda werd opgericht is omgedoopt tot het De Mirandabad.

Ondanks alle goede bedoelingen van Wibaut en De Miranda bleef ook na hun tijd de krotwoning in Amsterdam bestaan. Door de economische crisis van de jaren '30 ontstonden er opnieuw grootschalige problemen onder de arbeidersbevolking van Amsterdam. Op het hoogtepunt was ruim van de helft van de arbeidersklasse werkloos.²³¹ De Miranda bleef ondanks de crisis de stadsvernieuwingen doorzetten, alhoewel in een lager tempo. De woningnood bleef desondanks bestaan. Tot in de jaren '70 woonden er in Amsterdam mensen in krotwoningen. In de jaren '70 waren het vaak krakers die in onbewoonbaar verklaarde panden woonden, vanwege de hoge woningnood. Het bestrijden van het krakersprobleem ging net als de sociale kwestie niet zonder slag of stoot. Het hoogtepunt waren de kroningsrellen tijdens de kroning van koningin Beatrix. Officieel werden de laatste krotwoningen pas in 2002 gesloopt, ze bevonden zich aan de Westerstraat in de Jordaan.²³²

Sinds het socialisme voet aan wal heeft gezet in Amsterdam is het er niet meer weggegaan. Tot 2014 zou er bijna onafgebroken een socialistische partij de grootste zijn in de Amsterdamse gemeenteraad. Alleen in 1946 werd het stokje heel even doorgegeven aan de Communistische Partij van Nederland (CPN), om het na 1950 pas in 2014 uit handen te geven aan D66.²³³ Bij Tweede Kamerverkiezingen is het sinds de invoering van het algemeen kiesrecht slechts eenmaal voorgekomen dat een linkse partij niet de grootste was in Amsterdam, bij de afgelopen Kamerverkiezingen in maart 2021 was na ruim een eeuw voor het eerst een socialistische partij niet het grootst in Amsterdam. De PVDA, opvolger van de SDAP, kreeg zelfs maar 7% van de Amsterdamse stemmen tijdens deze verkiezingen. Maar hoe na een eeuw het rode geluid uit Amsterdam verdwijnt is een onderwerp voor een heel ander onderzoek. Feit is, het socialisme heeft ruim een eeuw lang een flinke stempel kunnen drukken op de stad Amsterdam, een stempel wat nog steeds is terug te vinden in de stad.²³⁴

Wie een stadswandeling maakt en goed oplet kan nog steeds de erfenis van de sociale kwestie vinden. Sinds de 21^e eeuw zijn er projecten om de voormalige sloppen en stegen weer toegankelijk te maken voor bezoek. De gemeente heeft de voormalige sloppen en gangen digitaal in kaart gebracht, en in de Jordaan kan men een heuse gangenwandeling maken.²³⁵ Ook de nieuwbouwwijken die voor het oplossen van de woningnood werden gebouwd staan nog vol met de originele bebouwing in de architectuur van de Amsterdamse School. De armste buurten uit het Amsterdam van de negentiende

²³⁰ Mak, *Kleine geschiedenis van Amsterdam*, 254-255.

²³¹ Tromp, *Loden bal van het socialisme*, 222.

²³² Gemeente Amsterdam, 'Krotten en pottenbakkerij in de Westerstraat', <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/archeologie/vindplaatsen/westerstraat/> (geraadpleegd op 6 juni 2021).

²³³ Gemeente Amsterdam, 'Wat Stemt Amsterdam', <https://data.amsterdam.nl/specials/dashboard/wat-stemt-amsterdam/95a7f2c8-fd69-4dcb-b438-47da733ff5d0/> (geraadpleegd op 9 juni 2021).

²³⁴ Syp Wynia, 'Ook zonder PvdA blijft Amsterdam socialistisch', *Elsevier Weekblad* (29 juni 2017)

²³⁵ Dylan van Eijkeren, 'Kruip-door-sluip-door: onbekende stegen en sloppen staan weer op de kaart', *Het Parool* (26 november 2020).

eeuw worden tegenwoordig niet meer bewoond door de allerarmsten. De Jodenbuurt verloor zijn karakter door de Tweede Wereldoorlog, en wijken als de Jordaan liepen in de jaren '60 en '70 leeg doordat veel van de oorspronkelijke bewoners naar gemeentes om Amsterdam heen verhuisden.²³⁶ Tegenwoordig zal een fabrieksarbeider een woning in de Jordaan niet meer kunnen betalen, en hebben deze wijken een moderner en minder volkskarakter. Toch worden deze volkswijken nog steeds herinnerd om wat zij waren, volkswijken met een volkskarakter.

²³⁶ Mak, *kleine geschiedenis van Amsterdam*, 316-317.

Conclusie

Dit onderzoek begon met de vraag: In hoeverre droeg het socialisme in Amsterdam bij aan de bestrijding van de Amsterdamse sociale kwestie, en welke invloed heeft dit op de stad Amsterdam gehad? Over het algemeen kan gesteld worden dat het socialisme een belangrijke rol heeft gespeeld bij het op de kaart zetten van de sociale kwestie in Amsterdam. Maar ook nadat de sociale kwestie in Amsterdam op de kaart was gezet hebben socialisten een belangrijk aandeel gehad in het werken aan oplossingen voor de problemen. Dit kwam doordat socialistische partijen in Amsterdam konden uitgroeien tot de grootste partij. De bijdrage van het socialisme aan de bestrijding van de sociale kwestie is dus groot geweest, en dit heeft een grote invloed gehad op de stad Amsterdam.

Veel partijen waren betrokken bij de sociale kwestie in Amsterdam. De belangrijkste drie zijn de arbeiders, socialisten en politici. De arbeiders omdat zij de personen waren over wie het ging, maar ook omdat zij zelf probeerden hun situatie te verbeteren op verschillende manieren als ziekenbussen, vakverenigingen en stakingsacties. Ze spraken zichzelf uit over hun situatie, en lieten hun stem horen. De socialisten omdat zij een groot aandeel hadden in het vragen van aandacht voor de kwestie, maar ook toen zij politieke macht kregen droegen zij daadwerkelijk plannen aan die voor verbetering moesten zorgen. Het socialisme was niet de enige stroming waar politici vandaan kwamen die zich uitspraken voor een beter leven voor de arbeiders. Van Houten die zijn kindernetje instelde was bijvoorbeeld liberaal, en ook christelijke politici wilden vaak gedreven vanuit hun geloof iets aan de arbeidersproblemen doen.

De Sociale Kwestie in Amsterdam is het zichtbaarst geweest op het gebied van de volkshuisvesting. Toch moet ook de uitbuiting van de fabrieksarbeiders in de fabrieken niet vergeten worden. Het werk en loon in de fabrieken beïnvloedde de levens van het arbeidersvolk zodanig dat zij de ellende mee naar huis namen. Door de lage lonen leefden velen in armoede, waardoor zij geen goede huisvesting konden betalen. Daarnaast zorgde het fabriekswerk voor gezondheidsproblemen, en was kinder- en vrouwenarbeid aan de orde van de dag. Arbeiders gingen zich vanaf de jaren '70 verenigen in vakverenigingen om zo meer druk uit te oefenen voor betere omstandigheden. Ook hielpen de resultaten van de parlementaire enquête om de weg naar betere arbeidswetten in gang te zetten. Daarnaast werd er gestreden voor het kiesrecht, hierdoor konden meer arbeiders uiteindelijk stemmen, en zij stemden massaal op socialistische kandidaten, waardoor de politieke invloed van het socialisme verder kon groeien.

De woningtoestand was in Amsterdam dramatisch, het concentreerde zich niet op een enkele wijk, maar het speelde in de hele stad. Viezigheid en stank hoorden bij het straatbeeld van Amsterdam. De eerste woningbouwverenigingen die vanuit het hygiënische motief gesticht werden konden niet voldoen aan de behoefte voor fatsoenlijke woningen. Tot in de twintigste eeuw bleven mensen in

krotwoningen wonen. De stad bleef groeien, met de slechte revolutiebouw uit de laatste decennia van de 19^e eeuw tot gevolg. Men leerde hier snel van, en na de Woningwet begonnen socialistische wethouders met het bouwen van arbeiderswijken in nieuwe bouwstijlen als de Amsterdamse School. De wijken werden op de tekentafel ontworpen met veel socialistische ideologieën erin meegenomen, waardoor er een socialistisch stempel op de nieuwe wijken werd gezet. Zowel de sociale kwestie, de maatregelen die ervoor zijn genomen, en het socialisme hebben de identiteit van de stad Amsterdam in de afgelopen 170 jaar sterk beïnvloed. De erfenis van de sociale kwestie en het Amsterdamse socialisme vloeit vandaag de dag nog steeds door de stad, en is onmisbaar geworden in het stadsbeeld.

Bronnenlijst

Primaire bronnen

- 'Aan de geachte begunstigers der firma H.N. Hart', *Algemeen Handelsblad* 30 mei 1865.
- 'Aan den Gemeenteraad van Amsterdam', *Recht voor Allen*, 8 augustus 1885.
- 'Aan de kiezers, aan den kleinen burger, aan de werklieden.', *Recht voor Allen*, 18 juli 1887.
- 'Binnenland', *Twentsche Courant* 16 september 1876.
- 'De Heer van Houten over onze toestanden', *Recht voor Allen*, 25 oktober 1879.
- 'De Strijd', *Recht voor allen*, 24 november 1890.
- 'De Storm', *Middelburgsche courant*, 16 januari 1899.
- Duinwater', *Algemeen Handelsblad*, 26 december 1853.
- 'Eene oude, doch niet verouderde leuze!', *Recht voor Allen*, 22 oktober 1889.
- Enquête Betreffende Werken en Uitbreiding der wet van 19 september 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' *Staatsblad* 130 (1887).
- 'Gemeenteraad van Amsterdam, onbewoonbaarverklaringen', *Het volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 27 mei 1909.
- 'Gemengd binnenlands nieuws', *Haagsche courant*, 16 september-1899.
- Hermans, L.M., *Krotten en Sloppe: een onderzoek naar den woningtoestand te amsterdam ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* (Amsterdam, 1901).
- J. van E., 'Maatschappij tot verkrijging van eigen woningen' *Algemeen dagblad van Nederland*, 8 maart 1870.
- Mededeelingen van verschillenden aard', *Opregte Haarlemsche Courant*, 22 november 1876.
- Mercier, H., *Over Arbeiderswoningen* (Haarlem 1887).
- P., 'Een Christelijke Uitzuiger en Slavendrijver', *Recht voor Allen*, 12 maart 1888.
- Robbers, J.G., 'Van dag tot dag, onze grachten', *Algemeen Handelsblad*, 16 oktober 1893.
- Roelants, H.A.M., Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878 (17 aug. 1878), *Staatsblad* 127
- 'Vergiftiging geoorloofd?', *Recht voor Allen*, 19 januari 1884
- 'Verslag van den Gemeenteraad te Amsterdam', *Opregte Haarlemsche Courant*, 29 juni 1854.
- 'Verzuchting van Jan Bourgeois', *Recht voor Allen*, 13 maart 1891.

Secundaire Bronnen

- Blok, L., 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid: Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92(1979) 391-412.
- Bos, D. *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bosma, K., A. Mekking, K. Ottenheym en A. Van der Woud eds., *Bouwen in Nederland 600-2000* (Zwolle 2007).
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Amsterdam, 1929).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 'consumentenprijzen; prijsindex 1900 = 100', <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/71905ned>
- Eijkeren, van, D., 'Kruip-door-sluip-door: onbekende stegen en sloppen staan weer op de kaart', *Het Parool* (26 november 2020).
- Gemeente Amsterdam, 'Krotten en pottenbakkerij in de Westerstraat', <https://www.amsterdam.nl/kunstcultuur/monumenten/archeologie/vindplaatsen/westerstraat/>.
- Gemeente Amsterdam, 'Wat Stemt Amsterdam', <https://data.amsterdam.nl/specials/dashboard/wat-stemt-amsterdam/95a7f2c8-fd69-4dcb-b438-47da733ff5d0/>.
- Giele, J., 'Toelichtingen', in: *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887. Deel I Amsterdam* (1981)
- Griffiths, R.T, and J. de Jong. 'De Maat Genomen. De Nederlandse Economie in de Negentiende Eeuw.', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117:3 (2002): 352–363.
- Kennedy, J. C., *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (zevende druk, Amsterdam 2018).
- Lintsen, H.W., *geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI* (Zutphen, 1995).
- Maddison, A, *Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP* (Groningen 2008) via: <http://www.ggdc.net/maddison/oriindex.htm>.
- Mak, G, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, (13^e druk, Amsterdam 1995).
- Noble, T.F.X., B. Strauss, D.J. Osheim, K.B. Neuschel, E.A. Accampo, D.D. Roberts, en W.B. Cohen, *Western Civilization: Beyond Boundaries* (zevende druk, Andover 2013).
- Ossendrecht, van, C., *De Sociale kwestie: tienmaal tien artikelen*, (Utrecht 1927).
- Poppel, van, F., Deerenberg, I., Wolleswinkel-Van den Bosch, J. en Ekamper, P., 'Hoelang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon', *Bevolkingstrends* 3:3 (2005) 13-25.
- Prak, N.L., *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* (Delft 1991).
- Rijksoverheid, 'Bedragen minimumloon 2021', <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/minimumloon/bedragen-minimumloon/bedragen-minimumloon-2021>

- Rooy, De, P. *Een revolutie die voorbij ging: Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum, 1971).
- Rooy, De P. *Republiek van rivaliteiten, Nederland sinds 1813* (Haarlem, 2002)
- Schade, C. *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam, 1981).
- Schade, C. *Jan Ernst van der Pek, 1865-1919: pionier van de volkshuisvesting*, (Rotterdam, 2010)
- Stutje, J, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: Een romantisch revolutionair* (Amsterdam, 2012).
- Tromp, B. *De loden bal van het socialisme* (Amsterdam 2012).
- Vandenbroeke, C. "Prijzen en lonen als sociaal-economische verklaringsvariabelen (14^e – 20^e eeuw)', *Handelingen* 36:1 (1982) 103-137.
- Wal, van der, R., *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum, 2003).
- Wibaut, F.M., *Levensbouw, Memoires* (Amsterdam, 1936).
- Woud, van der, A., *Koninkrijk vol sloppen: achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2010).
- Wynia, S., 'Ook zonder PvdA blijft Amsterdam socialistisch', *Elsevier Weekblad*, 29 juni 2017.

Illustratieverantwoording

Pagina

- 22 'Kiezen', *Haagsche Courant*, 3 december 1888.
- 25 *Nieuwe Uilenburgerstraat, rechts een werf; slop* (1925), collectie: Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven, Stadsarchief Amsterdam inv.nr. 5293FO002059.
- 28 Hekking, W., *Het Fransche pad later Goudsbloemgracht* (1853), Amsterdam Museum inv.nr. TA 35805.
- 30 Hekking, W., *Oostenburgermiddenstraat in Amsterdam* (1855-1905), Rijksmuseum inv.nr. RP-P-1914-4410.
- 33 Kok, A. *Gezien in Pieter Nieuwlandstraat* (1899), collectie: Stadsarchief Amsterdam: foto's, Stadsarchief Amsterdam inv.nr. OSIM00001005888.
- 39 Boekhandel 't Westen, *Typisch Amsterdamse School van architect M. de Klerk* (1925), Stadsarchief Amsterdam: foto's, Stadsarchief Amsterdam inv.nr. PBKD00059000001.
- Voorblad *Elleboogsteeg bij de Zeedijk* (ca. 1910), collectie: Stadsarchief Amsterdam: prentbriefkaarten inv.nr. PBKD00310000001.